АРХЕОЛОГИЯ

год. II 1960 кн. 3

СЪДЪРЖАНИЕ

Д. П. Димитров — Паметниците на културата са неизчерпаем извор за исторически знания и мощно средство за патриотично възпитание 1

Статии

Д. Ангелов — Към въпроса за средновековния български град 9
Ст. Михайлов — Ктиторският портрет от Кремиковската манастирска църква в светлината на българо-румънските културни връзки през XV в. 23

Материали и съобщения

Ат. Милчев — Разкопки в Плиска, западно от вътрешния град, през 1959 г. 30
Ст. Станчев — Триконхална църква в с. Крупник, Благоевградско 43
Хр. Джамбов — Тракийски некропол край рудник в Родопите 50
Д. Цончев — Тракийско могилно погребение в Родопите от старожелязната епоха 52
Н. Джамбазов — Разкопки в Голямата пещера при с. Микре, Ловешко. 54

Критика и рецензии

Ц. Торбов — Hans-Wilhelm Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz, XVI, 628 Seiten. 31 Abbildungen, 2 Karten und eine Zeittafel. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 62

Преглед

Ив. Кисьов — Седмица на музеите и паметниците на културата 66

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), чл.-кор. проф. АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ,
НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ,
СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-главен редактор)

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. II • 1960 • Кн. 3

Паметниците на културата са неизчерпаем извор за исторически знания и мощно средство за патриотично възпитание

Една хубава традиция се утвърждава вече в нашия съвременен културен живот с организирането за трети път у нас на Седмица на музеите и паметниците на културата.[1] Това събитие има благородната и високопатриотична задача да напомни на нашата широка общественост за онова необхватно културно богатство, за онези прекрасни традиции, които българският народ е наследил от своите бащи и деди през своята хилядолетна история, които са отразени не само в старите летописи, но са намерили своето материално въплъщение и в безбройно много паметници, оцелели до наши дни въпреки бурите на историята. През тази седмица, увлечени от нашия трудов ентусиазъм, продължавайки с нестихващо темпо изпълнението на нашите задачи в производството, ние ще отделим внимание и на тези паметници, живи свидетели на героичното минало на нашия народ, ще си спомним за техните знайни и незнайни творци, ще си спомним за плеадата герои, каквито в миналото е дал българският народ в борбата срещу външни поробители и отечествени угнетители. Ще пребродим геройския и славен път на нашата партия, осеян с хиляди свидни жертви на най-преданите синове и дъщери на българския народ, които дадоха живота си за нашето щастливо настояще и благоденствено бъдеще. И така, ободрени и окрилени от подвига на миналите поколения и на поколението от сегашния век, ще подемем още по-устремено, още по-упорито изпълнението на задачите за срочното и по-скорошно изграждане на социализма и комунизма в нашата родина.

Народнодемократичният строй, установен у нас след 9. IX. 1944 г., даде възможност да се създадат най-благоприятни условия за невиждан възход на българския народ. Бурно почнаха да се развиват производителните сили, силно се тласна напред развитието на българската култура и наука. Под ръководството на БКП се извършиха за кратко време коренни промени в нашето общество, в неговата социална структура, в неговото съзнание, които бързо намериха отражение в бързо изменящия се облик на цялата страна. Високите комини и съоръжения на най-модерни заводи измениха архитектурния профил на нашите градове. В планинските области се появиха грамадните красиви язовири, чиито мощни електростанции поставиха в движение машините на много нови индустриални предприятия. Язовирните езера отправиха водите си по новите канали, прорязващи като мрежа обширните по-рано безводни равнини. Страната се превърна в истинска градина. Безчетните по-рано синори на изостаналите дребноселски стопанства изчезнаха под безбрежните блокове на едрите колективни стопанства, ралата и останалият примитивен земеделски инвентар станаха етнографска рядкост, високата агротехника проникна и до най-затънтените краища на нашата страна. Извърши се дълбока социална революция, експлоататорските класи бяха разгромени. На тяхно място се изгради социалистическо общество, новите производствени отношения завладяха всички отрасли на народното стопанство. Това даде решаващо отражение върху изменението в съзнанието на цялото общество за осъществяването на социалистическата културна революция. Начертаната от VII конгрес на БКП грандиозна програма за още по-разгърнато строителство на социализма се посрещна с небивал ентусиазъм от трудещите се. За изпълнение на поставените нови задачи се разгърна всенародно движение, каквото никога и при никакви обстоятелства не би могло да се разгърне при буржоазния строй. Защото днес широките народни маси, трудещите се са пропити от любов и привързаност към своето социалистическо отечество, към родната Българска комунистическа партия, защото те имат ясното съзнание, че са господари на своя труд и на своя живот и творят своето щастливо бъдеще, а всичко това са черти на социалистическия патриотизъм. Социалистическият патриотизъм е мобилизираща сила, която обединява трудещите се в здрав колектив и ги хвърля в съзнателна борба за икономически и духовен разцвет на социалистическото отечество.

---

[1] Доклад, изнесен на тържественото събрание, организирано от Министерството на Просветата и културата в София на 9. V. 1960 г. по случай Седмицата на музеите и паметниците на културата.

Както патриотизмът изобщо не е вродено, биологично свойство на хората, а социално, исторически обособено чувство, така и социалистическият патриотизъм, който представя нов висш тип патриотизъм, свойствен само на трудещите се маси, се внедрява, се добива чрез възпитание. Освен своята материална основа — социалистическата система на народно стопанство, освен политическата си основа — държавният строй на диктатурата на пролетариата, освен идейната си основа — великото учение на марксизма-ленинизма, социалистическият патриотизъм има здрави исторически корени, които проникват дълбоко в революционните демократични традиции на народа. Героичните борби на българския народ за свобода и независимост срещу външни поробители, революционните борби на трудещите се маси срещу експлоатацията на вътрешни потисници се явяват историческата основа, върху която възниква и се развива социалистическият патриотизъм. Приемник и продължител на народния патриотизъм от миналото, социалистическият патриотизъм се качествено отличава от него, по-висш е от него, понеже израства върху основата на социалистическите отношения.[1] Характерна черта на социалистическия патриотизъм е това, че в него се слива в едно любовта към родната земя, към народа, към неговата култура, традиции и език с любовта към най-прогресивния, социалистическия обществен и държавен строй и с безграничната преданост към великата идея на комунизма. Но тъй като веднага след победата на пролетариата в една страна всички трудещи се не са проникнати от социалистическия патриотизъм, то неговото внедряване става постепенно чрез възпитание на народните маси от Комунистическата партия. Особено значение за патриотичното възпитание на трудещите се има култивирането сред тях на чувството за национална гордост и достойнство, които днес са важна съставна част от социалистическия патриотизъм. И именно пред българската историческа наука лежи отговорната задача да затвърди чувството на национална гордост, да засили вярата в творческите сили на нашия народ, като разкрие и популяризира високите културни постижения на нашия народ в миналото. Макар и малък, българският народ е внесъл неоценим принос в съкровищницата на общочовешката култура и е създал светли и героични дела, с които трябва да се гордее.

---

[1] Р. Пишев. За социалистическия патриотизъм и пролетарския интернационализъм. За комунистическото възпитание на трудещите се. Изд. на НС на ОФ, 1959, стр. 45.

Достоен наследник и продължител на революционните и прогресивни традиции от миналото днес е Българската комунистическа партия. Нейният славен борчески път и героична история са неизчерпаем извор за патриотично възпитание. От нейните редове израснаха бележитите дейци на пролетарското революционно движение, като Д. Благоев, Г. Димитров, В. Коларов. В десетилетните си борби срещу империализма и реакционната българска буржоазия партията даде свидни жертви — загинаха десетки хиляди народни синове, предани до смърт на делото на пролетариата. Тяхната саможертва и героизъм са достоен пример за подражание от подрастващите поколения. Богати архивни материали разкриват историята на нашата Комунистическа партия. Много студии, статии и трудове са вече написани от нашите историци. Но безбройни са и веществените паметници, които непосредствено ни свързват на всяка крачка с тази история. Тази борба се водеше в градовете и селата, всред нивите и горите, по непристъпните сипеи и урви в планините. Много от тези исторически места, напоени със свидна народна кръв, са издирени и маркирани, много от тях предстоят да се издирят — партизански землянки и пътеки, позиции и скривалища, квартирите и стаите, откъдето се даваше последният отпор срещу врага. Пред тези хиляди и хиляди свети места ние прекланяме глава. Ние тръпнем от вълнение пред великия подвиг на знайните и незнайните герои и даваме обет да бъдем достойни техни последователи и истински граждани на нашето социалистическо отечество, да го славим с нашия труд и постижения и да го браним с цената на живота си, ако това се наложи. Съкровищницата на паметниците от тази епоха са Музеят на революционното движение, Музеят за руско-българската бойна дружба, Музеят за съветско-българската дружба и отделите за антифашистките борби в нашите музеи в страната. Ние трябва да ги познаваме, да ги обогатяваме, защото те със своите експонати, със ценните си реликви ни разкриват непосредствено този дял на нашата история и съдействуват за патриотичното възпитание на българския народ. Същото значение имат и къщите-музеи на видни ръководители на нашата партия, на видните нейни функционери. Ние се запознаваме с обективната среда и условията, в които те са прекарали своя живот в скромност и несгоди, в мизерия и тревоги и въпреки всичко благодарение на високото свое съзнание на патриотичен дълг и на беззаветна любов към народа са израснали същински гиганти. Какви величествени примери за подражание! Какво чувство на национална гордост, какво чувство на смелост и вяра в победата на нашето дело вдъхват тези къщи-музеи на нашите първенци в политическия и обществения живот, на нашите първенци в областта на културата и изкуството, когато ги посетим. С каква вяра в светлото бъдеще на нашия народ ние напускаме тези огнища за патриотично възпитание!

Епохата на турското владичество е най-трагичната епоха в историята на българския народ, епоха на народностно потисничество и жестока експлоатация, епоха, в която се пресушаваха творческите сили на българския народ, носител и създател на висока средновековна култура. И все пак това не е тъмна епоха в историята на нашия народ, както искаха да му внушат буржоазните историци-фалшификатори, на които мракът бе нужен, за да потопят в него славните и геройски страници, които българският народ написа с епичните си борби и въстания за извоюване на своята свобода. Нашата буржоазия искаше да задуши, да помрачи революционните традиции на народа, които той ревниво пазеше още от своята най-стара история. Тя се страхуваше с право от тях. Рядко са народите, които биха показали такава твърдост и устойчивост срещу асимилаторите, каквито показа нашият народ.

Една от най-светлите страници в многовековната и бурна история на нашия народ е епохата на Възраждането — епоха на самоотвержен героизъм и светли дела в борбата за свобода, независимост и национална култура. Да говорим ли за пламенния патриотизъм на нашите възрожденци Паисий, Софроний Врачански, Неофит Рилски и т. н.? Да говорим ли за великите революционери Раковски, Каравелов, Левски, Ботев и стотици други участници и ръководители на националното революционно движение, което завърши с Плевен, Стара Загора и Шипка, гдето се сплоти в гранитен монолит братството между освободителите-руси и българския народ?

Величественият паметник на Шипка, възстановените позиции на геройската отбрана, многобройните военни гробници и братски могили на братята-освободители, богатата експозиция на Музея на руско-българската бойна дружба в София, Военният музей в Плевен с военните паркове са нетленни паметници, които непосредствено говорят за голямото геройство на руския войник и на българския опълченец, за вековните връзки и любов, които свързват двата народа. Нима можем да напуснем тези паметници без чувство на дълбока благодарност за това, което е извършил за нас великият братски руски народ, и без да почувствуваме изблик на любов и чувство на привързаност към този народ?

През епохата на Възраждането българският народ въпреки турското иго отбелязва значителни успехи в своето културно развитие. Многобройни са паметниците на културата от това време. Те мъчно могат да се представят в тесните рамки на музеите, въпреки че там са намерили широко място. В това отношение Народният етнографски музей в София, Етнографският музей в Пловдив и етнографските отдели в общите музеи представят неизчерпаем източник за изучаване на народното творчество, на народния бит през тази епоха. Когато ние видим целия инвентар на българския селянин с неговото примитивно рало, неговите първобитни земеделски инструменти, с които той под ударите на камшика е порил коравата земя, за да изкара още по-коравия залък хляб, ние оставаме смаяни пред неговите морални сили, неговата гранитна воля, неговия пламтящ патриотизъм, които е вложил в борбата за свобода. Но достатъчно е да погледнем изящните произведения на занаятчията-златар, на иконописеца, на българската майка, която наведена над дървената люлка, макар и уморена от дневната работа, с любов и майсторство е нареждала богатото художествено везмо — шевиците — по своите скромни инак дрехи, ние ще разберем къде са били запазени творческите сили на българския народ, неговите прекрасни художествени традиции, неговата мечта за хубавото и изящното, неговата надежда за по-хубаво бъдеще. Етнографските паметници ни разкриват моралните устои на българския народ като неизгаснала жар под дебел пласт пепел, за която е трябвало само един по-силен вятър, за да се разгори отново жарта, да пламне отново буйният пламък, да осветли ярко добродетелите на българския народ, неговите революционни традиции, да разпръсне мрака и да запламти свободният живот. Влезте, другари и другарки, в залите на нашия Етнографски музей, за да излезете ободрени и пълни с вяра в творческите възможности на нашия народ и в самите вас.

Много и прекрасни са паметниците на културата от епохата на турското робство и особено от епохата на Възраждането. Те са разпръснати навсякъде из нашата страна. Много нещо е изпепелено в пожарищата по време на въстанията, но и не малко нещо е останало. В манастирите, разположени далеч от големите пътища, обикновено сгушени в дълбоките пазви на недостъпни планини, се съхранили много от съчиненията на българската книжнина. Тук са се съхранили много от хубавите произведения на средновековната българска живопис. Паметници от нашето възраждане са запазени и в многобройните някога малки градчета в гънките на планините, в селата, изобщо навсякъде, гдето живеел българският народ. Тук са и старите къщи и църкви, тук са и редицата домове на нашите възрожденци, тук са и часовниковите кули. Всяка уличка и ъгъл говорят за славна и богата история. Посетете нашите възрожденски градове! Там има за щастие все още запазени цели махали от старото време. Духът на тогавашното време е запазен в дворовете и градинките, в чешмите даже. И над всичко това се възправя снагата на Балкана, символ на свободата, укривател на борците срещу тиранията. Ето в такава среда се е разгарял патриотичният пламък на нашите възрожденци и на българския народ!

Във връзка с това, макар и не съвсем точно на мястото, ние трябва да споменем и за нашите природонаучни музеи и за тяхното възпитателно познавателно значение. Природонаучните музеи трябва да ни разкриват природната среда, в която се е развивал българският народ и в която се развива нашето днешно общество. Те ни запознават с природата, в която живеем, с нейните красоти и богатства — източник и важен фактор за икономиката, за благоденствието на даден народ, при условие че той сам е господар на тези богатства. Да опознаем природата на своята земя, но, така да се каже, из дъно, това ще допринесе за углъбяването на любовта към нея, на патриотичното ни чувство.

През средновековието българският народ създаде големи културни ценности и записа много събития, които по значение надминават границите на неговата собствена история и се вливат в събитията на общата история.

Едно високо прогресивно явление е създаването на славянската писменост. Разпространила се от България в другите славянски народи, тя става мощно оръжие в ръцете на славянските народни маси в борбата им срещу класови и национални потисници и им дава възможност да изградят своя самобитна славянска култура. С чувство на дълбока национална гордост Георги Димитров в речта си пред Лайпцигския съд през 1933 г. подчерта, че българският народ е създал високи културни постижения в миналото и не е отстъпвал в политическо и духовно отношение на германския народ.

Друга значителна проява на нашия народ през средновековието представя богомилското движение, което ни разкрива прогресивната роля на народните маси в тази ранна епоха. Макар и облечено в религиозна форма, по своята същност то е социално движение насочено против феодалния строй и господствуващата класа. Неговото историческо значение особено нараства и от факта, че то е оказало влияние за създаването на антифеодалните и антицърковни движения на катари и албигойци в Западна Европа.

През средновековната епоха българският народ е създал и много ценни паметници на културата и изкуството, от които е запазена голяма част в по-добро или по-лошо състояние. Това са вече паметници на културата от разреда на археологическите паметници, които обикновено наричаме „неми свидетели" на нашето минало. Те обаче имат свой език, и то кристално ясен и увлекателен, убедителен и правдив много повече от най-хубавата епическа песен, от най-ценната древна летопис.

Неизмеримо е научното значение на средновековните археологически паметници за историята на българския народ. Доскоро тази история се пишеше главно въз основа на писмените източници на византийски и западни летописци. Но това беше история само на царе и войни, история, пълна с едностранчивост и тенденциозност, в която се губеше народът като творец на културата и историята. Нима без разкопките в Плиска и Преслав, в Мадара и Търново бихме могли да имаме някаква представа за блясъка на българските средновековни столици, за живота на техните обитатели, за високо развитите занаяти, за икономическите отношения, за класовото разслоение в средновековното българско общество, за въоръжението на българската средновековна войска, за нейната военна тактика? Каква представа можехме да имаме за инженерното строителство и за архитектурата през първата и втората българска държава, ако не бяха колоните с надписи на Омуртаг и Маламир, множество църкви и манастири, запазени цели или в руини с тяхното голямо изкуство? За прекрасната старобългарска живопис и нейния реализъм никъде не е писано в старите летописи, но Бачковският манастир и Боянската църква, църквите в Беренде и Земен, в Кремиковци и Драгалевци ни показват развитието на първокласна оригинална живопис, създадена от големи майстори на четката, изпреварила със столетие развитието на изкуството на Запад.

Важна задача на българската археология е разкриването на най-древната култура на славяните. Това е вече една проблема, която засяга не само нашата археологическа наука, но и общото славяноведение. Редица проблеми от историята на разселването на славянските племена могат да намерят разрешение тъкмо в паметниците на нашите земи. С оглед на това още тази година започват съвместни археологически проучвания на славянски селища от страна на Полската академия на науките и нашата академия, към които по всяка вероятност в недалечно бъдеще ще се присъединят и академиите на другите славянски страни и на първо място на Съветския съюз.

Но ако българските средновековни археологически паметници имат такова решаващо значение за историята на българския народ и особено значение за останалите славянски народи, археологическите паметници от римската и предримска епоха, паметниците от бронзовата, новокаменната и старокаменната епоха по своето научно значение прескачат далеч тесните граници на историята на нашите земи. Те вече отдавна привличат живия интерес на учените от всички страни. Израз на този интерес са не само многобройните студии на чужди учени, които напоследък се появиха във връзка с такива неповторими паметници като стенописите на тракийската гробница при Казанлък, златното съкровище от Панагюрище, златното съкровище от Вълчитрън, но също така и непреодолимото желание на най-големите учени-археолози от чужбина да посетят нашата страна и да се запознаят и проучат непосредствено нейните археологически богатства. Академията на науките на ГДР преди две години започна разкопките на римския кастел Ятрос при с. Кривина, Русенско. Полската академия на науките сключи договор с нашата академия за съвместни разкопки на големия римски град при Свищов — Нове. Ние очакваме с нетърпение още тази година голяма научна експедиция на Академията на науките на СССР за изследването на паметниците на бронзовата епоха заедно с наши учени. Изумени и възхитени от нашите антични и праисторически паметници останаха видният съветски специалист в областта на античната археология проф. В. Блаватский и директорът на Британския археологически институт в Атина проф. Худ, които неотдавна посетиха нашата страна.

Може смело да се каже, че разрешението на многобройни проблеми от най-древната история на Централна и Източна Европа, на Югоизточна Европа и Мала Азия става вече невъзможно без познаването и проучването на археологическите паметници, открити на българска земя.

Археологическите паметници обаче имат и огромно идеологическо въздействие. Те могат да се използуват неограничено и за внедряване на любов и привързаност на трудещите се към социалистическата родина, на чувството на пролетарски интернационализъм и на здрав материалистически мироглед.

В течение на много векове българският народ е творил своя висока култура. Много паметници на тази култура са загинали, но не малко нещо е останало и в недрата на земята. Постепенно лопатата на археолога изважда от забвение паметниците на материалната култура и на изкуството на българския народ. Плиска с нейните мощни укрепления и дворци на първите владетели, в които е въплътено могъществото на първата българска държава в началния период на нейното съществуване; Преслав със своите богато изградени дворци и църкви, със своите работилници за изящна декоративна керамика, в които е въплътен златният век на българската култура и изкуство през X в.; Търново — героят-град, който отвори вратите си на Ивайло, предводител на първото и най-голямо антифеодално селско въстание в средновековието, градът, който след геройска защита срещу османските нашественици рухна всред пожарищата, но името на който остана като светъл символ на свободата на българския народ през време на петвековното му робство. Могат ли тези и редица други паметници да не извикат чувството на патриотична гордост, да не въздействуват за повишаването на патриотичното чувство на трудещите се?

България е страна и на антична култура. Тук са създадени образци на високо художествено творчество, не по-малко ценни, отколкото в другите страни на класическия свят. От стенописите на Казанлъшката гробница, от надгробната плоча на Анаксандър от Аполония, от прекрасното торсо на Диониса от Балчик, от копието на Праксителовия Ерос от Никополис ад Иструм, от редицата портретни глави от римската епоха лъха свежата струя на вечното в античното изкуство. Тези и редица подобни други паметници от нашите земи биха оказали не малко въздействие за развитието на естетическото чувство у трудещите се, на чувството на уважение и ценене на постиженията, на културните ценности, създадени от другите народи.

В практиката на археологическата наука лежи и една друга задача, която ѝ определя важно място в борбата на идеологическия фронт. Археологията е наука, която единствена борави с веществените паметници, създадени от човешкия труд. Тя борави в същност с материалните блага, необходими за живота на човешкото общество, тя борави с оръдията на труда, необходими за произвеждането на тези блага, тя разкрива способа за добиването на тези блага. Разкривайки материалната основа на човешкия живот, разкривайки закономерностите на историческото развитие, археологията се явява важна идеологическа дисциплина, която има съответно място на идеологическия фронт в борбата срещу буржоазните теории за вечността на устоите на капиталистическия строй. Тя може да съдействува най-ефикасно за внедряването на здрав материалистически мироглед у трудещите се, да укрепи повече вярата у тях в крайната победа на социализма и комунизма. Многобройни и разнообразни са паметниците на българския народ, на народите и племената, обитавали нашите земи през столетията. Ние видяхме тяхното огромно значение за науката, българската и общочовешката, ние видяхме и тяхното огромно значение за внедряване у нашия народ на патриотични чувства, на чувство за пролетарски интернационализъм, на здрав марксически материалистически мироглед. Но една важна задача стои пред нас — да запазим паметниците, да ги запазим за поколенията.

Българската буржоазия малко направи в това отношение. Много ценни паметници загинаха след Освобождението. Буржоазията с нейния национализъм и шовинизъм категоризираше паметниците на културата. Тя ги пресяваше, тълкуваше ги от позициите на своя мироглед и проявяваше грижи само за тези, които щяха да бъдат необходими за нейната идеология. Всичко друго, което разкриваше истинската история, което отразяваше бита на народа, неговите прогресивни и революционни традиции, се рушеше безмилостно или се оставяше на произвола на съдбата.

Чудно ли е след това, че тъкмо Комунистическата партия, истинският приемник и пазител на революционните традиции на българския народ, ще се яви естествен и законен и най-последователен защитник на паметниците на културата, неизчерпаем източник на здрави исторически познания и мощно средство за патриотичното възпитание на нашия народ?

И действително нашата партия още веднага след 9. IX. 1944 г. даде висока оценка на прогресивното културно наследство, което намери израз не само в изказванията на първите нейни ръководители, но и в редица партийни и държавни документи: постановление на Министерския съвет 1608, № 165, протокол № 60 на политбюро и др. Бяха създадени редица музеи, чийто брой днес е 108 срещу седемте държавни музея от преди 9 септември и няколкото десетки музейни сбирки към читалищата и частни дружества. Днес ние разполагаме с широка мрежа от музеи: 36 общоисторически музея, 43 къщи-музеи, 4 археологически музея, 3 етнографски, 3 природонаучни, 3 музея на социалистическото строителство и останалите с различен профил.

С всяка измината година културно-просветната работа в музеите се подобрява. Това особено ясно се вижда от броя на посетителите през последните няколко години. Докато през 1956 г. този брой е 1 600 000, през 1957 г. е над 2 000 000, през 1958 г. над 2 600 000, а през 1959 г. е 4 000 000 души. По социален състав посетителите се разпределят приблизително така: 50 % учащи се, 20 % служещи и останалите работници, селяни, военнослужещи и др.

Пред посетителите в музеите ежегодно се изнасят над 50 000 екскурзоводски беседи. Освен обслужването на посетителите музейните работници вършат и друга културно-масова работа. Изнасят се лекции извън музеите, организират се екскурзии, походи и пътешествия до исторически места, пишат се статии във вестниците, издават се пътеводители, диплянки, картички и др. пропагандни материали. Значителна културно-просветна работа вършат музеите и във връзка с изучаване героичното минало на нашия народ по изпълнение съвместното решение от 1958 г. на Министерството на просветата и културата, Националния съвет на ОФ, Централния съвет на Профсъюзите, ЦК на ДОСО и ЦК на Комсомола.

През тези петнадесет години бяха извършени и множество и разнообразни мероприятия за запазване на паметниците. Към Министерството на просветата и културата бе създаден специален Институт за опазване паметниците на културата. Бе организиран и Отдел за музеите в страната. Заинтересованите научни институти и музеи към БАН бяха включени в общите мероприятия за проучването и запазването на паметниците на нашата култура. С решение на Централния комитет на партията и на Министерския съвет Шипка бе обявен за национален парк-музей, връх Бузлуджа за национален парк, развалините на Плиска и Преслав и старинните части на Търново, Пловдив и Несебър за обекти с архитектурно музейно значение. Взеха се специални мерки за запазване на някои от най-ценните архитектурно-строителни паметници от епохата на Възраждането в Копривщица, Търново, Пловдив, Трявна, с. Жеравна, Несебър, Мелник, Рилския и Бачковския манастир, редица антични и други обекти бяха заздравени. Само в последните години обект на консервиране са повече от 100 архитектурни и археологически обекта. За проучването на тези паметници се прави също доста много. Редица студии върху тях са вече издадени, други се готвят за печат. Трябва с радост да отбележим, че в това отношение за няколко години се направи толкова много, колкото в миналото за 60 години не можеше и да се помечтае. И все пак пред нас стоят още многобройни задачи. При това всичко, което е постигнато, не всякога отговаря на изискванията на модерната консервационна наука.

Археологическите и историческите паметници, паметниците на нашето културно наследство очакват нашите грижи. Нашата партия и правителство са поставили ясни и определени задачи. Ние трябва да напрегнем нашите сили и познания да изпълним с чест тези задачи. Нека цялата наша общественост се проникне от този висок граждански и патриотичен дълг да помогне за запазването на нашето културно наследство. Нека пазим като зеницата на окото си паметниците на нашата култура — неизчерпаем извор на научни знания и просвета, мощно средство за патриотично възпитание на нашия народ, на неговите млади поколения!

ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ

Статии

Към въпроса за средновековния български град

ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

През последните години въпросът за характера и развитието на средновековните български градове предизвиква все по-голям интерес сред българските историци и археолози. Въз основа на писмени и предимно на веществени материали, добити в резултат на най-новите археологически проучвания, бяха написани редица статии върху отделни наши градски центрове през средновековието — Преслав, Плиска, Търново и др., — които изясняват една или друга страна от техния живот и развитие. Бяха направени и опити за обобщени изложения, в които да се постави по-цялостно въпросът за средновековния български град и да се набележат найважните моменти във връзка с неговата материална култура, със стопанската роля, която е играел, с класовосъсловната му структура и т. н.[1]

Независимо от постигнатите резултати трябва да се отбележи, че изследванията върху българския град през средновековната епоха се намират все още в своята начална фаза и не ни дават възможност да си дадем пълни, научно обосновани отговори на всички проблеми, които се поставят във връзка с тия изследвания.

В настоящата статия ще се направи опит за кратко и обобщено изложение върху някои въпроси около средновековния град, като се взема за хронологична рамка предимно периодът на втората българска държава (1185—1396). Този период се характеризира, както е известно, с пълно развитие на феодалните отношения в нашата страна и заедно с това с най-голямо развитие и на градския живот през цялата история на средновековна България до падането ѝ под турска власт. Поради това на него би следвало да се обърне най-голямо внимание. Същевременно епохата на втората българска държава е сравнително най-благоприятна за проучване поради това, че за XIII—XIV в. са запазени значително по-голям брой данни на писмени паметници във връзка с историята и положението на градовете.

1. Сведенията на писмените извори, подкрепени и от данни на археологията, сочат, че през XIII—XIV в. в България имало значителен брой градски средища, които се намирали в различни области на страната. От градовете по течението на Дунава заслужава да бъдат отбелязани Видин, Лом, Ряхово, Свищов, Русе, Никопол, Дръстър, Вичина, а от градовете по Черноморското крайбрежие — Карвуна, Варна, Анхиало, Емона, Козяк, Несебър, Созопол и Агатопол. От градовете между Дунав и Стара планина, в някогашната Мизия, най-важни били Овеч (Проватон), Мисионос (Шумен), Червен, Преслав, столицата Търново, Ловеч, Плевен, Вратица (Враца). В Тракия се споменават често Плъвдин (Пловдив), Боруй (Стара Загора), Крън, Копсис, Потука, Дъбилин (Ямбол), Айтос, Девелт, Росокастро, Сливен, Ктения и др. По склоновете и край проходите на Източна Стара планина са ни познати във връзка с нашествията на византийците по време на въстанието на Ивайло цяла редица малки градчета, като Белград, Върбица, Ичера, Тича, Сотир, Пигрицион и др. Богата с градове била и Родопската област. По-важни от тях са Станимахос (Станимъка), Баткун, Цепена, Перистица, Перперакион, Ефрем, Мъняк, Патъм

---

[1] От литературата върху българския средновековен град, излязла през последните години, заслужават отбелязване следните трудове: К. Миятев, Славянский город в древней Болгарии, Byzantinoslavica, X, 2, 1949, стр. 259—268; Д. Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV в., Ист. пр., VII, кн. 4—5, 1951, стр. 426—441; С. Георгиева, Из керамичното производство на античен Преслав, Ист. пр., IX, кн. 6, 1953, стр. 625—635; Ст. Михайлов, Първата славянска столица — Плиска, в светлината на последните археологически разкопки, Ист. пр., X, кн. 4, 1954, стр. 122—139; Ж. Въжарова, Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско, София, 1956; Ст. Цонев, Стоковото производство във феодална България, Ист. пр., X, кн. 5, 1954, стр. 51—81; В. Мавродинова, Велики Преслав (Археологически открития в България), София, 1957, стр. 161—197; Т. Иванов, Ескус в светлината на последните проучвания (Археологически открития в България), стр. 111—135. За излезлите работи до края на 1955 г., срв. С. Георгиева и В. Велков, Библиография на българската археология (1879—1955 г.), София, 1957, стр. 1—378.

и др. В Югозападна България и днешна Македония броят на градските центрове е бил също твърде голям. Заслужават отбелязване София (Средец), Велбъдж (Кюстендил), Стоб, Самоков, Струмица, Мелник, Битоля, Прилеп, Христопол (Кавала), Скопие, Охрид, Злетово, Вер, Воден, Сервия, Сер, Драма, Мъглен, Соск, Молиск, Просек и др.[1]

2. Като общо название за градските поселища през разглеждания период в нашите домашни паметници се употребява думата **град**. Но това общо название не означава, че всички градове през XIII—XIV в. имали еднакъв характер като икономически и обществено-политически единици и че следва да се разглеждат като комплекс от еднородни величини. В същност само една част от тях представлявали по това време позначителни центрове, с по-голям брой жители и по-развит стопански и обществен живот. Ако се съди главно по данни на писмените извори, потвърдени и от археологически материал, такива центрове през епохата на втората българска държава са били столицата Търново, Средец (София), Плъвдин (Пловдив), Видин, Боруй (Стара Загора), Карвуна, Варна, Несебър, Анхиало, Созопол, Никопол, Червен, Крън, Преслав, Скопие, Ловеч, Дръстър и др. В тези градове живеело многобройно за времето си население. Такава била например София, която по сведенията на арабския пътешественик Идризи била „многолюден град“.[2] С многобройните си жители се славел и Пловдив. Според сведенията на един участник в третия кръстоносен поход в него имало толкова много къщи, че 120 000-та кръстоносна армия изпълнила само половината от тях.[3] Като големи центрове били известни черноморските пристанища Созопол, Несебър, Варна и др. Гъсто населено било и Търново, познато в нашите средновековни паметници с епитетите „велик“ и „славен“ и пр.

За разлика от посочените по-големи градски средища останалите градове в България през XIII—XIV в. били сравнително малки поселения, прилични по своята икономика на села с тази разлика, че били обградени с крепостни стени, зад които могли да се крият техните жители. Такива градчета-крепости имало най-вече в планинските области на Стара планина, на Средна гора и Родопа, на планините в Македония. Такива били например вече отбелязаните Белград, Ичера, Тича и др. в Източна Стара планина, Патъм, Мъняк, Устра, Перперакион и пр. в Родопската област, Деврица, Добрун, Кавалари и Сидерокастро в Македония и др. Броят на селищата от подобен род, разположени по труднодостъпни местности и пригодени за издържане на дълги обсади, бил изобщо твърде голям. Тези селища ставали понякога центрове на отцепили се от централната власт феодали, които се настанявали там и се провъзгласявали за самостоятелни владетели. Такава била например крепостта Ждрело, разположена по течението на р. Млава, където към 1273 г. се установили като независими от централната власт болярите Дръман и Куделин.[4]

Съществуващите различия между отделните градове в България през XIII—XIV в. се отразяват в терминологията на византийските писатели от това време. Докато за големите градски центрове се употребява обикновено думата „полис“ (*πόλις*) или равнозначното с него „*ἄστυ*“,[5] то малките градчета се означават най-често с названията „*πόλισμα*“ или „*πολίχνια*“ или пък с названията „*φρούριον*“ или „*κάστρον*“.[6] „*Πόλισμα*“ и „*πολίχνια*“ са умалителни думи от „*πόλις*“ и свидетелствуват за това, че посоченото градско поселище е било считано за по-малко и незначително, докато с думите „*φρούριον*“ и „*κάστρον*“ се подчертава неговият укрепен характер. Среща се у византийските писатели понякога и названието „комополис“ („*κωμόπολις*“), т. е. село-град. Така са наречени например от византийския историк Георги Акрополит крепостите в Родопската област, завладени през

---

[1] Трябва да се отбележи, че досега не е направен точен и пълен списък на градовете, за които се споменава в писмени извори от времето на втората българска държава. Срв. известен систематизиран материал по този въпрос у Д. Ангелов, Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII—XIV в., ИБИД XXII—XXIII, 1948, стр. 214—248. За градовете и крепостите през първата държава срв. В. Тъпкова-Заимова, Крепости и укрепени градове през първото българско царство, Военно-исторически сборник, XXV, кн. 3, 1956, стр. 40—60.

[2] Срв. Д. Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV в., стр. 435. В житието на Иван Рилски, написано от патриарх Евтимий, София е наречен „единь сѫщь ωт славных и нарωчитых градωвь“ (срв. E. Kalužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymios, Wien, 1903, стр. 7).

[3] Д. Ангелов, пос. съч., стр. 435.

[4] Срв. П. Ников, История на Видинското княжество до 1323 г., ГСУ, ист. фил. фак. XVIII, 1922, стр. 41; срв. и История на България, т. I, стр. 194.

[5] Срв. за употребата на термините „*πόλις*“ и „*ἄστυ*“, с които се означават такива градове като Одрин, Солун, Серес, Пловдив, Христопол, Търново, Станимъка, Мелник и др. G. Acropolitae Opera I, rec. A. Heisenberg, 1903, стр. 65, 74, 77, 85, 117, 121, 146, 152 и пр. и J. Cantacuzeni Historiarum libri IV, ed. L. Schopeni, Bonnae, 1828, t. I, стр. 35, 170, 269.

[6] Срв. за употребата на тия названия G. Acropolita, пос. съч., стр. 65, 78, 119 и др. и J. Cantacuzenus, пос. съч., т. I, стр. 170, 179, 324 и пр.

1246 г. от никейския император Йоан II Дука Ватаци.[1]

3. От данните на писмени извори, потвърдени и от археологически проучвания, може да се установи, че по-значителните средновековни градове в българските земи през XIII—XIV в. обикновено се състояли от две части, а именно от вътрешен и от външен град. Това било традиция още от времето на Първото българско царство и съвпадало с устройството на града и във Византия. Вътрешният град бил разположен обикновено на по-мъчно достъпен, хълмист терен и е бил обграден винаги с крепостни стени. Такъв вътрешен град са представлявали например двата хълма Царевец и Трапезица в Търново.[2] Вътрешен град са имали двете стари столици Плиска и Преслав.[3] Два вътрешни града съществували, както говорят предварителните проучвания, и в средновековна Враца.[4] За наличието на вътрешен град свидетелствуват запазените крепостни стени при височините край Ловеч, край Мелник и пр. За вътрешен град, означаван с термините „акропол“ или „фрурион“, споменават византийските писатели във връзка с описанието на градове, като Солун, Одрин, Димотика, Прилеп, Серес, Сервия и др.[5]

Вътрешният град, който бил яко укрепен, бил предназначен по правило за господствуващите слоеве, за градската аристокрация. Това се потвърждава както от данни на писмените извори, така и от археологическите находки. Особено ясни свидетелства ни дават извършените през последните години разкопки в Плиска, Преслав и Търново. И в трите селища, както личи от откритите архитектурни и други паметници, вътрешният град е бил център на болярството и на царя. Подобно било положението и в други градове. Така например в Сервия, според описанието на византийския писател Кантакузин, два квартала от града били за народа, а един — за управителя.[6] В Пловдив, както личи от думите на Жофроа Вилардуен, имало един по-аристократически квартал, където се намирали високи дворци и богати къщи и където живеели благородниците.[7]

Вътрешната част на града, разположена обикновено на хълмист терен, била най-здраво укрепена и трудно достъпна и тя се държала най-дълго при обсада на неприятеля. Показателен пример за това намираме при превземането на Серес от войските на Калоян през 1205 г. Според думите на Жофроа Вилардуен българите най-напред завзели града, т. е. неговата външна част, след което рицарите се оттеглили в кастела, т. е. вътрешната част, която била силно укрепена (qui mult ere fort). Там те били обсадени с каменохвъргачки, не могли да устоят и решили накрай да се предадат.[8] По същия начин, в добре укрепения вътрешен град (*τὸ τῆς ἀκροπόλεως φρούριον*) на Прилеп се оттеглили да се защищават намиращите се в града никейци срещу пристъпите на епирския деспот Михаил II (през 1257 г.).[9]

Що се отнася до външния град, то той се намирал около вътрешния и в него били жилищните квартали на обикновеното население (земеделци, занаятчии, търговци, нисш клир и пр.). Поради честите войни и нашествия през средновековието обичайно било да се укрепва и тази част от града, за да се предпази от неприятеля и да послужи при нужда като убежище и на жителите от околните села. Видът и качеството на тази укрепителна система били различни в зависимост от конкретните условия и възможности. Така външният град на първата българска столица Плиска бил защитен само със землен вал и ров, докато външният град на Преслав бил укрепен с каменни стени, снабдени с кули, които по нищо не се отличавали от укрепителната система на вътрешния град.[1] Каменни укрепления имало и във вътрешния град на Търново, който се простирал по течението на р. Янтра между хълмовете Царевец и Трапезица.

---

[1] G. Acropolita, пос. съч., стр. 78, 16. Трябва да се отбележи впрочем, че византийските термини от XIII—XIV в. не винаги могат да бъдат считани за сигурно доказателство за характера на даден град. Обстоятелството, че за всички градове — и големи, и малки — било типично наличието на крепостни стени, е давало основание за по-широка употреба на думите *φρούριον* и *κάστρον*, без да се прави разграничение, за какъв вид градско селище се прилагат. Така например с термина „*κάστρον*“, който обикновено се употребява за по-малки укрепени центрове, е означен в грамотата на Иван-Александър, дадена на манастира Елеуса, Несебър, който през XIV в. е принадлежал към числото на значителните градове (срв. текста на грамотата у И. Дуйчев, Из старата българска книжнина, т. II, стр. 146 сл. Относно датировката ѝ пак там, стр. 382 сл.).

Не съвсем точно е била употребявана понякога и думата „*πόλις*“. Така например като „*πόλις*“ е отбелязано у Кантакузин сравнително незначителното селище Черномен (край Одрин) (J. Cantacuzenus, пос. съч., т. I стр. 191, 18.). Трябва прочее при използуването на византийската терминология на означаване на градовете да се подхожда внимателно и да не се взема тя като единствен и решаващ белег за определяне на техния характер и значение през разглеждания период.

[2] Срв. К. Миятев, Славянский город в древней Болгарии, стр. 265 сл.

[3] Пак там, стр. 261; срв. още Н. Мавродинов, Описанието на Преслав в Шестоднева на Иоан Екзарх, Ист. пр., XI, кн. 3, 1955, стр. 66, и К. Миятев, Два поетически фрагмента у Иоан Екзарх като исторически извори, Археология, I, кн. 1—2, 1959, стр. 9—16.

[4] Срв. С. Георгиева и Д. Бучински, Предварителни проучвания на средновековното селище до град Враца, ИАИ, XXII, 1959, стр. 345—351.

[5] Срв. J. Cantacuzenus, пос. съч., т. II, 175 сл., 287 (за Одрин), 123 сл. (за Димотика), 568—582, III (за Солун), 130, 8 сл. (за Сервия); G. Acropolita, пос. съч., 74 (за Серес), 150 (за Прилеп).

[6] Срв. J. Cantacuzenus, пос. съч., III, стр. 130, 8 сл.

[7] Срв. Хрониката на Жофроа Дьо Вилардуен: Завладяването на Цариград, изд. В. Николаев, София, 1947, стр. 280, § 401.

[8] Пак там, стр. 276, § 393.

[9] G. Acropolita, пос. съч., стр. 150.

Имало случаи, когато външният град изобщо не бил обграден. Такова било например положението със Серес в средата на XIII в.[2] Така било и в Димотика през средата на XIV в. Димотика тогава била твърде силна крепост и в центъра на града живеела влиятелна феодална аристокрация, чиито жилища били защищавани от яка крепостна стена. Извън тази стена се намирали къщите на обикновените граждани, земеделци, занаятчии и търговци, които не били обградени с никаква стена.[3] Подобно е било положението, както изглежда, и със средновековната Враца. При предварителните проучвания са открити постройки, разположени извън двете крепостни укрепителни системи, т. е. извън „вътрешния град“. Касае се за постройки със стопанско предназначение (работилници), които служели на местното занаятчийско население.

Външният град, който бил главно център на стопанската дейност, нараствал непрестанно и това било една от причините той да излезе извън рамките на крепостните стени и да се създават нови квартали далеч от укрепителната система. Пример за това ни дава пак устройството на средновековна Враца. В изследването на С. Георгиева и Д. Бучински се казва, че „животът на средновековното селище не е бил съсредоточен само във и около двете укрепления“. Изглежда, че то се е простирало надълго по дефилето на р. Лева между двете укрепления, а също така и извън[4] „Вратцата“ по посока към Згориград, където личат следи от стари зидове и от културни пластове“. Разрастването на „външния град“ създавало тъй нар. „подградия“, в които се включвали в някои случаи и околните села. Такива „подградия“ имал например през средата на XIV в. градът Щип, както личи от една грамота на Стефан Душан от 1348 г. В тях живеели отроци, които се намирали под властта на местната църква „Архистратиг Михаил“.[5] Подградия (bors de la ville) имал, както сочи френския писател Жофроа Дьо Вилардуен, и средновековният Пловдив. В тях живеели попеликани — т. е. по-бедни граждани, съчувственици на богомилството и павликянството, които били настроени враждебно срещу латинския управител на града Рене Дьо Трит и се предали на българския цар Калоян по време на латино-българската война през 1206 г.[6]

4. Интересен, но слабо засегнат досега е въпросът за етническия облик на българските градове през XIII—XIV в. Ако се съди по доста откъслечните данни на писмените паметници, може да се заключи, че в по-големите градски центрове в средновековна България през разглеждания период наред с българите имало и известен брой чужденци. В столицата Търново живеели хора от западен произход, предимно италианци, означавани с общото название „франки“, а също така и евреи.[7] В градовете по Черноморското крайбрежие, Варна, Созопол, Несебър, имало гърци, а също така колонии на венецианци и генуезци, които се заселили там главно през XIV в. във връзка с оживената презморска търговия.[8] В Пловдив имало също чужденци от западен произход (латинци), както и голям брой арменци. Пъстър бил народностният състав и на градовете в югозападните български земи (Македония). От едно известие на охридския архиепископ Димитър Хоматиян (1216—1230), както и от други данни, извлечени от архивите на Охридската архиепископия от първата четвърт на XIII в., се вижда, че там живеели освен българите още арменци, евреи, турци, латинци, гърци, власи и др.[9]

Обичайно било чуждите жители на града да живеят в отделни квартали. Така в Търново имало два квартала — единият за франките, а другият — за евреите. Кварталът на франките се намирал под югоизточния склон на Царевец, а на евреите — под североизточния склон на Трапезица. Отделен квартал си имали и латинците в Пловдив, както личи от едно известие на летописеца на втория кръстоносен поход абата Дьо Дьой (средата на XII в.). При това този квартал лежал вън от стените на града.[1] Свой квартал имали и венецианците във Варна, заселени там през XIV в.

---

[1] К. Миятев, Славянский город в древней Болгарии, стр. 264.

[2] Срв. G. Acropolita, пос. съч., стр. 74.

[3] Срв. J. Cantacuzenus, пос. съч., II, стр. 287, 123 сл. Тези именно граждани вдигнали бунт срещу местната аристокрация и обградили крепостната стена, но не успели да проникнат вътре (срв. Д. Ангелов, Антифеодални движения в Тракия и Македония през средата на XIV в., Ист. пр., VIII, кн. 4—5, 1952, стр. 448).

[4] С. Георгиева и Д. Бучински, пос. съч., стр. 350.

[5] Срв. Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средньега века, Београд, 1912, стр. 402.

[6] Хрониката на Жофроа Дьо Вилардуен, стр. 280, § 400.

[7] За наличието на еврейска колония в Търново може да се заключи най-вече от житието на Теодосий Търновски, стр. 24 сл.

[8] Срв. данни за това в студията на И. Сакъзов, Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в., ГСУ, юр. фак. XXX, 1934/35 г., стр. 21, 25, 52. Във Варна, както сочи авторът, имало дори венециански консул. За чужденци в Несебър става дума в грамотата на Иван-Александър за тамошния манастир „Богородица Елеуса“ (срв. И. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 140).

[9] Срв. Д. Ангелов, Принос към народностните и поземлени отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII в., ИКНК, т. IV, сер. 3, 9147, стр. 6 сл.

За наличието на различни квартали в средновековните български градове, определени за чужденците, е особено показателно споменатото по-горе известие на Димитър Хоматиян. По повод на едно запитване, дали е позволено на арменците да си строят свободно църкви в тези градове, където живеят, Димитър Хоматиян отбелязва, че в християнските земи и градове (*χώραις καὶ πόλεσι*) открай време било позволено и възможно да живеят и другоезичници и друговерци (*ἀλλογλώσσους καὶ ἑτεροδόξους*), а именно евреи, арменци, ислямити, агаряни и др., обаче не заедно с християните, но разделени от тях (*οὐκ ἀναμὶξ ... ἀλλὰ κεχωρισμένως*).[2] За тази цел, продължава той, им били определяни специални махали било вън от града, било вътре в него, където те трябвало да построят своите църкви и къщи, без да имат право да се заселват в определената за православните жители територия.

5 4. Един от най-важните въпроси е безспорно да се установи какво са представлявали средновековните български градове като икономически и производствени единици и каква е била тяхната роля в цялостния стопански живот. По този въпрос е събран вече значителен археологически материал, а има и доста данни на писмените източници, които следва да бъдат привлечени и систематизирани.

Данните на писмените извори сочат, че голяма част от средновековните градове в българските земи през XII—XIV в. били още свързани в значителна степен със земеделско и скотовъдно стопанство и че едно от основните богатства на техните жители продължавало да бъде земята. Интересен материал за XII в. се съдържа в съчинението на арабския пътешественик Идризи. В него се отбелязва, че редица дунавски градове, като Неокастро, Вичина (Мачин), Еримокастро и др., притежавали хубави земи, имали в околността си ниви и посеви. С аграрния си характер се отличавали и някои градове в Тракия и Македония. Така според Идризи градът Авли (може би Сливен) „имал много ниви в своята област“, Констанция (около Пловдив и Одрин) „притежавала добри ниви“, Одрин „имал в широк обхват плодородни земи“, Скопие „притежавал обилно ниви, овощни градини, лозя“, град Корито „бил снабден с посеви и лозя“, Моровизд „притежавал ниви и градини“, Мелник „имал много села, посеви и градини в своята област“, Зихна (близо до Серес) бил „обграден с посеви и памучни поля“ и пр.[3]

За XIII в. най-богати данни по този въпрос се съдържат в актовете на Охридската архиепископия. В тях става дума за редица жители на такива градове като Солун, Драма, Скопие, Охрид, Вер и пр., които притежавали поземлени имоти (ниви, градини, лозя). Някои от тези имоти се намирали близо до чертите на града в неговата непосредствена околност и в такъв смисъл те представлявали заедно с него една стопанска цялост.[4] Други имоти на градското население се намирали из околните села.[5]

Много данни за наличието на поземлени имущества в градовете се съдържат в грамотите на сръбски крале и на местни феодални владетели, които се отнасят до Северна и Средна Македония през XIV в. Става дума преди всичко за голям брой метоси в различни градове, като Скопие, Щип, Струмица, Злетово, Прилеп, Лерин, Просек, Тиквеш, Струга, Мелник и пр.[6] Тези метоси представлявали комплекси от ниви, градини, лозя и били в притежание обикновено на отделни по-дребни манастири или частни лица, но с течение на времето по силата на дарствени грамоти или чрез продажба преминавали под властта на по-крупни собственици, обикновено на едри манастири. Най-много метоси през XIV в придобили манастирите Хилендар и Пантелеймон, но метоси имали и манастирите „Георги „Бързи“ (край Скопие), „Успение Богородично“ (в Прилеп) и др. Нивите и лозята, които принадлежали към метоха, били обработвани обикновено от зависими лица (люде) и от тях добивали значителни количества селскостопански продукти.

---

[1] Срв. Odon de Deuil, Histoire de la Croisade (Collect. de Mémoires, ed. M. Guizot), p. 37.

[2] Срв. J. Pitra, Analecta sacra et classica specilegio solesmensi parata, t. VI. Juris ecclesiastici graecorum selecta paralipomena. Parissis et Romae 1891, coll. 661—664.

[3] Срв. Д. Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV в., стр. 432 сл.

[4] Така например жителят на Верея Лъв имал лозе в местността „Кораци“, а други двама жители на същия град — в местността „Асимуца“. Охридчанинът Иван Тихотич имал земи както в самия град (*ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ κάστρου*), тъй и в околната област (*ἐν τῇ χώρᾳ*). Друг жител пък на Охрид притежавал лозе в близката до града местност „Сушица“ и пр. Срв. Д. Ангелов, Принос към народностните и поземлени отношения в Македония (Епирския деспотат), стр. 24 сл.

[5] Така например жителите на Вер Михаил Сиропул и жена му Мария били собственици на ниви и лозя в селата Коланица, Немелчица и Ванияне. Едно еврейско семейство от Костур имало лозя в с. Врастияновци, една жена от Вер имала владения в с. Яницища и пр.

[6] Срв. Д. Ангелов, Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в., София, 1958, стр. 42—43, 47.

За свързаността на средновековните български градове през XIII—XIV в. със селското стопанство има и някои данни, които се отнасят до Черноморското крайбрежие. Тамошните градове — Варна, Созопол, Анхиало — били известни като важни производителни центрове на жито, което се изнасяло предимно за Цариград с кораби на венецианци или генуезци. Особено прочуто било анхиалското жито, което според думите на флорентинеца Петолоти се запазвало най-добре при пренасянето му по море.[1]

За аграрния характер, присъщ на градовете, говорят и материали, добити при археологическите разкопки. Така при проучванията на терена на Плиска са намерени наред с други находки голям брой палешници, мотики, сърпове, лопати, косери, хромели и пр., което свидетелствува, че част от населението на този важен наш средновековен център се е занимавало със земеделие. Развито е било в Плиска, както личи пак от археологическите материали, и скотовъдството.[2] Селскостопанска дейност била присъща и на част от жителите на Преслав, както личи от намерените в района на външния град палешници, мотики, шила и пр.[3] За развито земеделие и скотовъдство говорят и находките, открити в славяно-българското укрепено селище край с. Попина (Силистренско).[4]

5. Обстоятелството, че голяма част от средновековните български градове през XII—XIV в. не били загубили своя аграрен облик, не означава, че в тях не се е развивала и занаятчийско-търговска дейност. Напротив, както свидетелствуват данни за писмените извори и особено данни от археологическите проучвания, средновековният български град през периода на втората държава бил оживен център на занаяти и търговия. Това се отнася най-вече до по-големите градски селища, които се намирали на важни сухопътни или морски пътища и в които живеело многолюдно за времето си население.

От занаятите, развити в средновековните български градове през XII—XIV в., заслужават отбелязване най-напред тези, свързани с обработване на различни метали: желязо, мед, бронз, злато. Особено силно развито било железарството. Като центрове на този занаят се явяват според данни на писмени извори София, Щип, Авли[5] и др., а според материали от направените досега археологически проучвания — Плиска и Преслав.[6] Разкопките в Плиска разкриха редица железни предмети, а в Преслав бяха намерени две железарски работилници, едната от които е работила през IX—X в., а другата през XIII в. Железарски работилници имало и в София, както личи от рапорта на турския военачалник Лала Шахин от края на XIV в.[7]

От желязо били изработвани преди всичко различни оръжия от отбранителен и нападателен характер, с които си служели българите по време на честите си войни през XIII—XIV в. За отбрана са били правени шлемове и ризници, а като нападателни оръжия били изготвяни копия, мечове и кирки, огромни обсадни и каменометни машини и пр. За тях се споменава в съчинението на византийския писател Никита Хониат, както и в хрониката на Жофроа Виллардуен във връзка с действията на българските и кумански отряди в Източна Тракия през 1205/1206 г.[8]

Освен за изготвяне на оръжия желязото било употребявано за правене на селскостопански сечива, на домашни потреби, на накити и пр. При разкопките в Плиска и Преслав са намерени в големи количества палешници, мотики, сърпове, лопати, косери, шила, халки, звънци, катинари, клещи и пр. В средновековния некропол при Ловеч са намерени железни гривни и токи.[9]

Развитието на железарството в неговите различни клонове било облагоприятствувано от общия подем на железодобива в България през XIII—XIV в. Желязна руда се добивала и обработвала по това време на няколко места в страната: около Чипровец, между Ниш и Пирот, около Неврокоп, в Червен (близо до Русе) и пр.[1]

---

[1] И. Сакъзов, Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в., стр. 23.

[2] Срв. Ст. Михайлов, Плиска — столицата на първата българска държава, Археологически открития в България, стр. 155.

[3] В. Иванова, Велики Преслав, Археологически открития в България, стр. 192.

[4] Срв. Ж. Въжарова, Славяно-българското селище край с. Попина (Силистренско), стр. 60.

[5] Срв. Д. Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи през XII—XIV в., стр. 438; Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 766.

[6] Срв. Ст. Михайлов, Плиска, столицата на първата българска държава, стр. 155; В. Мавродинова, Велики Преслав, стр. 192.

[7] Срв. Ст. Михайлов, Сердика—Средец—София, Археологически открития в България, стр. 212.

[8] Срв. Nicetae Choniatae Historia, rec. J. Bekker, Bonnae 1835, стр. 817, 832, 835; Жофроа Дъо Вилардуен, пос. съч., стр. 292, § 425.

[9] Срв. С. Георгиева и Р. Пешева, Средновековен български некропол при гр. Ловеч и накитите, намерени в него, ИАИ XX, 1955, стр. 541, 549.

Наред с железарството, развито през XIII—XIV в., било и медникарството. За медникари става дума още в съчинението на Йоан Екзарх, а за „меден пазар“ в София се говори в една грамота, приписвана на Асен I и дадена на манастира Зограф.[2] В широка употреба влязла медта при сеченето на дребни монети, предназначени за ежедневни нужди.

Доста голямо приложение получил и бронзът. За това свидетелствуват посочените вече находки от накити в средновековния некропол на гр. Ловеч. Там са намерени бронзови халки, пръстени, копчета, токи и пр.

Един занаят, който през XIII—XIV в. получил в средновековния български град голямо разпространение, бил златарството. Познато като занаятчийски отрасъл още от времето на първата българска държава, златарството през този период започва да се специализира още повече. Едни златари започват да работят предимно златоковачество, други — гравьорство, трети — емайлови произведения. Освен в градовете златари като самостоятелни занаятчии се появяват вече и в селата. Злато се е добивало по това време на различни места в страната — около Чипровец, в Кюстендилско, Софийско и пр.[3]

Силно развитие в средновековния български град през XIII—XIV в. получили каменоделството и тухларството във връзка със строежа на много крепости, на жилищни домове, на църкви и пр. За майсторството на каменоделците свидетелствуват най-ярко откритите материали при разкопките в Преслав, като корнизи, орнаментирани плочи, капители и пр.[4] За масово производство на тухли и керемиди може да се заключи от находките в Плиска.[5]

Един от най-важните клонове на занаятчийското производство през XIII—XIV в., който имал здрави традиции още от Първото царство, била керамиката в нейните няколко вида — битова, трапезна, декоративна. Археологическите разкопки през последните няколко години изкараха на бял свят нов и богат керамичен материал от нашите средновековни центрове, като Търново, Преслав, Плиска, Ескус, Враца, Несебър и др.[6] Този материал свидетелствува за голямото разнообразие при изработването на керамичните изделия и за високото майсторство на нашите занаятчии. Открити бяха и нови керамични работилници. Потвърдена бе мисълта, че са съществували два вида работилници за рисувана керамика: едните са били подвижни, временни, създадени с оглед нуждите на новостроящи се сгради. Другите са били постоянни и тяхното производство било предназначено за пазара.[7]

Значително развити в нашите средновековни градове през разглеждания период били занаятите, свързани с производството на облекло и покъщнина — тъкачество, предачество, шивачество, обущарство, дърводелство, стъкларство, изготвяне на мебели, на накити и пр. За това свидетелствуват предимно данни от запазените от това време миниатюри на книги (Лондонското евангелие, Манасиевата хроника) и църковни стенописи (от църквите в Бояна, в Земен и пр.), както и някои археологически находки (в некропола в Ловеч, в Търново, при с. Попина и пр.). За развитието на тези занаяти се съдържат сведения и в писмени извори (например в грамотите за Северна и Средна Македония от XIV в., в актовете на Охридската архиепископия от началото на XIII в. и др.[1]

---

[1] За железодобива в България през средновековието срв. Г. Коняров, Принос към историята на рударството и металургията в България, София, 1953 (с добра библиография); Г. Георгиев, Археологически данни за железодобиването в Североизточна България през средните векове, сп. Природа, год. III, кн. 5, 1955, стр. 65—73.

[2] Срв. текста на тази грамота у Й. Иванов, Български старини из Македония, стр. 605—609. Независимо от нейния подложен характер тя съдържа данни, които могат да бъдат използувани.

[3] Срв. за развитието на златарството Ст. Цонев, Стоковото производство във феодална България, Ист. пр., X, кн. 5, 1954, стр. 59 сл.; С. Георгиева и Д. Бучински, Старото златарство във Враца, София, 1959; С. Георгиева и Д. Бучински, Предварителни проучвания на средновековното селище при град Враца, стр. 349.

[4] В. Мавродинова, Велики Преслав, стр. 173, 192.

[5] Ст. Михайлов, Плиска, столицата на първата българска държава, стр. 155.

[6] Срв. във връзка с това статиите на И. Жандова, Принос към проучването на керамичното производство в Преслав, ИАИ XXII, 1959, стр. 223—242; И. Чангова, Средновековни амфори в България, ИАИ XXII, 1959, стр. 243—260; Ст. Михайлов — А. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ XXII, 1959, стр. 278 сл.; И. Чангова, Средновековна битова керамика в България (VIII—XI), Археология, I, кн. 1—2, 1959, стр. 135 – 141; Т. Иванов, Ескус в светлината на нови проучвания, Археологически открития в България, стр. 119; С. Георгиева и Д. Бучински, Предварителни проучвания на средновековното селище при град Враца, стр. 349/350; В. Велков, Нови ценни археологически находки в Месемврия, Народна култура, IV, бр. 11, 12 март 1960.

[7] Срв. И. Жандова, Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав, ИАИ XX, 1955, стр. 507 сл.

Градовете били центрове на производство на хранителни продукти и напитки — на хляб, сирене, масло, вино, восък, мед и пр., предназначени за местна консумация или за износ. За това се съдържат данни главно в писмените извори.[2]

Други занаяти, разпространени в средновековния български град през XIII—XIV в., били резбарството, калиграфството, преписването и подвързването на книги, зографисването на църкви, стъкларството, монетосеченето и пр. Богат материал за тези занаяти ни предлагат археологическите находки, запазените от средновековието книги, църковните стенописи, индивидуалните и колективните монетни находки и пр.[3]

Един общ поглед върху занаятчийското производство в нашия средновековен град през XIII—XIV в. сочи, че то било вече твърде диференцирано. Съществували са, ако се съди по запазените писмени и веществени паметници, над 30 различни вида занаяти. Това свидетелствува за значително и трайно установено вече обществено разделение на труда, за наличието на многоброен, обособен слой от занаятчии като важна съставна част от населението на града.

За означаване на понятието „занаятчии" през този период се употребяват различни думи. В „Словото" на Григорий Цамблак за архиепископ Киприян по повод посещението му в Търново тамошните занаятчии са означени с названието „художници" (оставиша хѫдожьницы своѧ дьла).[4] В грамотата на Иван-Александър за манастира „Никола Мрачки" от 1347 г. понятието „занаятчии" е изразено с термина „технитари".[5] В сръбски грамоти се употребява думата „майсторие".[6]

Не е изяснен въпросът, дали всред градското занаятчийство е съществувала някаква организация. Ако се съди по сръбски грамоти, дето става дума за „протомайстори" (главни майстори[7]), би могло да се предположи, че и у нас били налице известни сдружения. Косвено доказателство за това е и фактът, че в някои градове, като например Търново, Червен и др., занаятчиите с еднакви професии живеели обособени в отделни квартали и на отделни улици. Засега обаче не разполагаме с достатъчно данни за посигурно осветляване на този въпрос.[8]

Наред с напредналата диференциация на занаятите през XIII—XIV в. заслужава да се отбележи през този период видим прогрес и в производствената техника. Появяват се в различните клонове добри майстори-специалисти. Такива специалисти имало например във войската на Калоян и с тяхна помощ той можел да строи, когато стане нужда, най-усъвършенствуваните за времето си обсадни машини и да предприема големи обсади. Това личи от разказа на Жофроа Вилардуен във връзка с действията на българската войска през 1206 г. срещу Димотика.[9] За майсторството на занаятчиите, работещи по военното дело, свидетелствува и известието на Никита Хонията, че Калоян наредил да се отбие коритото на р. Марица, за да може да проведе успешно блокадата на тази яка византийска крепост.[10] Много добри специалисти се проявявали и в бижутерийното изкуство. Накитите от некропола при Ловеч свидетелствуват, че нашите занаятчии владеели добре фината техника на филиграна и гранулацията, че умеели да извършват било по химически начин, било по студен начин позлатяване и посребряване на металите[11] и т. н. Висока техника са проявявали калиграфите, зографите, майсторите на дърворезба и пр. За това има богат материал, чието подробно разглеждане не влиза в рамките на настоящата статия. Важно е да се отбележи само това, че през XIII—XIV в. развитието на производителните сили сред българското общество, както може да се съди от качеството на занаятчийската продукция, било направило значителен напредък.

---

[1] Срв. във връзка с развитието на тези видове занаяти Д. Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV в., стр. 438; Ст. Цонев, Стоковото производство във феодална България, стр. 58. Интересен материал, извлечен предимно от миниатюрите и църковните стенописи, се съдържа в една още непубликувана работа на Е. Манова, Изображения на битови предмети в средновековни стенописи от Югозападна България през XIII—XIV в., София 1956 г.; срв. още С. Георгиева — Р. Пешева, Средновековен български некропол при гр. Ловеч и накитите, намерени в него.

[2] Срв. И. Сакъзов, Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в., стр. 71—72; Д. Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи през XIV в.; Ст. Цонев, Стоковото производство във феодална България, стр. 59.

[3] По-важна литература за тези занаяти: Кр. Миятев, Художествени занаяти у старите българи, БИБ III, кн. 3, 1930; Н. А. Мушмов, Монетите и печатите на българските царе, София, 1924 г; Н. Мавродинов, Старобългарската живопис, София, 1946.

[4] Срв. Надгробное слово Григория Цамблака российскому архиепископу Киприяну, Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете 1872 (януари—март) стр. 32.

[5] Срв. Й. Иванов, Български старини из Македония, стр. 592.

[6] Ст. Новаковић, Законски споменици, XXV, стр. 650.

[7] В Деčанската грамота от 1330 г. става дума за протомайстор Георги, а в грамотата за манастира „Архангел Гавраил" при Призрен от 1352 г. се споменават пет души обущари, единият от които, Райко, бил техен протомайстор. Срв. Ст. Новаковић, Законски споменици, XII и 700, CXCVII, стр. 648.

[8] Срв. по този въпрос и Стр. Лишев, За стоковото производство във феодална България, стр. 126 сл.

[9] Срв. Хрониката на Жофроа Вилардуен, стр. 292, § 425, стр. 308, § 461.

[10] Срв. Nicetae Choniatae Historia, ed. Bonnae, стр. 835.

[11] С. Георгиева — Р. Пешева, Средновековният български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него, стр. 550 сл.

6. Освен като център на различни занаяти средновековният български град през XII—XIV в. бил доста оживен център и на вътрешна търговия. Главна предпоставка за тази търговия било значителното обществено разделение на труда, което предизвиквало нужда от обмен в страната и преди всичко от обмен между града и селото. Благодарение на развитието на материалните производителни сили и градът, и селото имали възможност да създават излишъци и това давало тласък и възможност за взаимната размяна.[1]

Че средновековните български градове още през XII в. били центрове на търговия, се вижда от данните на арабския пътешественик Идризи. Той пише, че градът Мисионос (Шумен) „получавал от търговия добри доходи“, че Росокастро (близо до Бургас) „води търговия“, че Айтос бил „едновременно център на търговия и че търговци от всички области се събирали там“, че в Голое (град между Айтос и Росокастро) „идват стоки от всякакъв вид“, че градът Ферое (Стара Загора) е „център на съобщения и търговия“, че „големият град Охрид.... върти търговия“, че „Скопие... върти търговия“, че „Силистра има многобройни улици и дюкяни и добри доходи от търговия“ и т. н.[2] Сведенията на Идризи се допълват и от данни на византийски и западни автори (Никита Хониат, Одон дьо Дьой и др.), които се отнасят пак до XII в.

През XIII—XIV в. градовете започнали да играят още по-голяма роля във вътрешния обмен. За това свидетелствува честото споменаване на тъй нар. търгове — т. е. редовни седмични пазари, които били устройвани в града и на които идвали селяни от околните села, за да продават там селскостопански продукти, а да купуват разни занаятчийски произведения, сол и пр. Знаем за съществуването на такива търгове в Щип, Скопие, Злетово, Прилеп и други селища в югозападните български земи (Македония).[3] Несъмнено търгове са били устройвани и в други краища на страната. Това личи от данните на Дубровнишката грамота на Иван-Асен II, където става дума за фороси (т. е. за тържища), посещавани от дубровнишките търговци.

Наред с търговете в градовете били устройвани и панаири — т. е. пазари, — свързани обикновено с някой голям църковен празник. Такива панаири ставали по веднаж в годината. Прочут бил например панаирът в Солун, на който идвали хора не само от околните селища, но и голям брой чужденци.

За ролята на града в стоковото производство и във вътрешния обмен интересни данни ни дават някои от последните археологически разкопки. Така от намерените материали в средновековния некропол при Ловеч се вижда, че редица предмети (обици, гривни и пр.) са били изработвани по сериен начин, по определен стандарт. Това е доказателство за масово производство и за наличието на широк пазар,[4] който се извършвал без съмнение главно в градските центрове. За търговията в града свидетелствуват и откритите преди няколко години основи на 18 помещения, разположени край южната стена на вътрешния град в Преслав на протежение 107 м.[5] По мнението на И. Чангова те са част от постройки на някакъв пазарен площад, който се намирал във външния град, и в тях са били работени и продавани различни стоки. За това свидетелствува намереният при разкопките разнообразен битов керамичен материал (амфори, стомни, кани, чашки, похлупаци, паници и пр.). Разкриването на тези търговски помещения, които се датират към X—XI в., е несъмнено твърде важна находка. Тя може да ни даде насока за по-нататъшни проучвания върху стопанския облик на средновековните български градове и да ни покаже по-определено ролята им като центрове на занаяти и търговия.

---

[1] Срв. във връзка с предпоставките за вътрешната търговия в България през разглеждания период Ж. Натан, Стопанска история на България, София, 1958, стр. 68 сл.; Ст. Цонев, Стоковото производство във феодална България, стр. 62 сл.; Стр. Лишев, За стоковото производство във феодална България, стр. 81 сл.; Д. Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи през XII—XIV в., стр. 439 сл.

[2] Срв. съответния текст на Идризи в немски превод в съчинението на W. Tomaschek, Zur Kunde der Hämushalbinsel, Sitzungsberichte der phil. hist. Klasse des kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1886, S. 298, 301, 310, 315, 353, 363.

[3] Срв. Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 402, 620, 671, 678 и др.; Д. Ангелов, Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в., стр. 229 сл.; И. Сакъзов, Средновековното манастирско стопанство в България. Спис. на бълг. икономическо дружество, XXII, 1923, кн. 4—5, стр. 228 сл. Освен търговете, устройвани в градовете, имало и търгове в села.

[4] С. Георгиева и Р. Пешева, Средновековният некропол край град Ловеч и накитите, намерени в него, стр. 533. За това че серийното стандартизирано производство е ясен показател за развито стоково производство за пазар срв. Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, АНСССР, 1948, стр. 436.

[5] Й. Чангова, Търговски помещения край южната стена на Преслав, ИАИ XXI, 1957, стр. 233—270.

Развитието на вътрешния обмен в България през XIII—XIV в. предизвикало появата и укрепването на местен търговски слой като посредник между производителя и консуматора. За такива търговци, означавани в нашите паметници с думата „купци“, става дума в редица извори от този период.[1] Развитата вътрешна търговия създавала вече търговски капитал, а той от своя страна пораждал появата и на лихварски капитал. Лихварството, както може да се съди от правни и други паметници, ставало все по-познато явление в българската действителност[2] и фигурата на лихваря се превръщала в една от най-страшните заплахи за бедните жители в селото и в града, които имали нужда от пари, за да плащат данъците си.

Наред с вътрешната търговия в България през XIII—XIV в. значително развитие получила и външната търговия. Ценни проучвания по този въпрос, основани предимно на данни на западни автори, е направил, както е известно, Ив. Сакъзов.[3] От сведенията на изворите се вижда, че от българските земи били изнасяни предимно селскостопански произведения (зърнени храни, кожи, восък, мед и пр.), а били внасяни текстилни материи, памук, оръжия, медикаменти и пр. Голямо участие във външната търговия от края на XIII и през целия XIV в. се падало на черноморските пристанища Варна, Анхиало, Месемврия и Созопол. Важни търговски центрове по р. Дунав били Видин, Никопол и Силистра. Значителен търговски обмен се развивал и в градове, като Одрин, Пловдив и София, разположени на известния път Цариград—Белград—Виена. В югозападните български земи оживени средища на търговия били Скопие, Прилеп, Битоля и Охрид.

Във външната търговия на България голяма роля играели италианските градове Венеция и Генуа, които през XIII—XIV в. господствували като най-значителни морски сили в района на Средиземно, Мраморно и Черно море. И едните, и другите си създали търговски фактории в нашите черноморски пристанища и си издействували важни търговско-политически привилегии. Това личи от дарствената грамота на Иван-Александър, издадена през 1346/47 г. в полза на венецианската република, и от договора на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г.[4]

Наред с венецианците и генуезците във външната търговия на България по време на второто царство голяма роля се падала и на жителите от адриатическия град Рагуза (Дубровник). Най-ясно личи това от грамотата от 1230 г., дадена на дубровничани от българския цар Иван-Асен II.[5] Както е известно, през XIII—XIV в. търговци от Дубровник купували и продавали стоки не само в нашата страна, но вземали дейно участие в търговския обмен и на останалите балкански държави — Византия, Босна и Сърбия.[6] Тази тяхна роля продължила и през първите два века след падането на Балканския полуостров под турска власт.[7]

Ограничените размери на статията не позволяват да се засегнат по-подробно въпросите на външната търговия на средновековния български град през XIII—XIV в. Няма съмнение обаче, че тези въпроси са твърде важни. От особено значение би било преди всичко да се разкрие по-пълно правното положение на чуждестранните търговци у нас и с оглед на това да се прецени какви са били възможностите за развитието и преуспяването на собствен, местен слой от търговци. Твърде важно би било да се проучи по-цялостно въпросът, до каква степен разгръщането на външния обмен е подпомагало растежа на занаятчийската продукция, а също така и в какъв смисъл се е отразявал този обмен на формите и размера на феодалната рента. Няма съмнение, че засиленият износ на селскостопански произведения, който се наблюдава през XIII—XIV в., е допринасял за усилване на тенденции към натурализация на рентата, а също така и за тенденции към по-продължителни и тежки ангарии върху зависимото население.[1]

---

[1] Срв. събраните данни по този въпрос у Ст. Цонев, Стоковото производство във феодална България, Ист. пр., X, кн. 5, 1954, стр. 72.

[2] За един лихвар (каматник Калоян) от гр. Щип става дума например в грамотата на Константин Деянович за местния манастир „Св. Спас“ от 1388 г. (Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 766, VIII). За лихвари и даване пари под лихва пак там, стр. 686, XXII и 698, CLXXII.

[3] Срв. статиите му Търговските отношения между България и генуезците в началото на XIV в., Известия на историческото дружество, кн. VII—VIII, 1928, стр. 13—40, и Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в., ГСУ, юр. фак. XXX, 1934/35, стр. 1—96.

[4] Дарствената грамота за генуезците е издадена от S. Ljubič, Listine o odnošajih izmedju južnoga Slovenstva i Mletačke republike, III, Zagreb, 1872, pp. 246—247. Текстът е преиздаден у И. Сакъзов, Стопанските връзки на България с чужбина, стр. 51 сл. Вж. и И. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 137 сл. Договорът на Иванко, който е на латински език, е издаден и придружен с български превод от В. Н. Златарски и Г. Кацаров, Договорът на княза Иванко, син Добротичев с генуезците от 1387, Известия на историческото дружество, III, 1911, стр. 17—37.

[5] Срв. изданието на тази грамота у Й. Иванов, Български старини из Македония, стр. 578. Превод у И. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, стр. 43; вж. и М. Марковић, О хоризми бугарског цара Јована Асена II подељеној Дубровнику. Истор. Часопис — орган Историческог института САН, кн. 4, 1952—1953.

[6] Срв. нови материали и изводи във връзка с търговията на Дубровник с балканските страни в ценната монография на Б. Крекић, Дубровник и Левант (1280—1460), Београд, 1956, стр. 1—176.

[7] За търговията на Дубровник с българските земи по време на турското робство срв. И. Сакъзов, Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетие, София, 1927.

7. Твърде важен, но досега слабо разработен, е въпросът за социалната структура на средновековния български град. Данните по този въпрос са малко и би следвало при неговото изясняване да се привлича и сравнителен материал.

От сведения на писмени извори, подкрепени отчасти и от археологически находки, може да се заключи, че в по-големите градски центрове в българските земи през XIII—XIV в. имало един господствуващ слой от богати и влиятелни жители, който може да бъде означен с условния термин „градски патрициат“. Такъв патрициат бил налице например в столицата Търново. Неговите представители има пред вид житиеписецът на Теодосий Търновски, когато говори за „нарочити и славни“ (хора) в града.[2] Знатни хора, означени в хрониката на Жофроа Виларлуен с названието „благородни хора“ (les halz homes), образували през XIII в. господствуващата върхушка в Пловдив.[3] От думите на френския писател се вижда, че те живеели „във високи дворци и богати къщи“. Богат и влиятелен градски слой от българи и гърци имало през XIII в. в различни градове на Македония (Верея, Скопие, Охрид и пр.). Това личи от отделни споменавания в актовете на Охридската архиепископия, издадени по време на архиепископствуването на Димитър Хоматиян (1216—1230).[4] За знатни и влиятелни жители на градове в Македония и Тракия, означавани с прозвищата *„οἱ ἄϱιστοι, οἰδυνατοὶ“* или *„οἱ εὐπατϱίδαι“*, има редица податки в съчинението на Йоан Кантакузин от средата на XIV в. Такъв слой от жители имало например в града Сервия. Те живеели, както пише Кантакузин, заедно с останалото население в двете части на града, а третата била определена за управителя.[5] Градски патрициат (*τὸ ἄϱιστον τῶν πολιτῶν*) държал по това време управлението на крепостта Воден в свои ръце и той бил прогонен от града след завземането му от войските на сръбския крал Стефан Душан през 1351 г.[6] Богато и знатно гражданство имало в Одрин, в Димотика, в Солун и в други градове на Тракия и Македония, както личи от изложението на Кантакузин във връзка с междуособицата във Византия през средата на XIV в.

Интересно известие на градския патрициат в Мелник от средата на XIII в. се съдържа в историята на Георги Акрополит. Видните мелничани, както личи от разказа на византийския писател, наброявали над 500 души. Едни от тях заемали разни служби в управлението на града, други спадали към военното съсловие, трети били цивилни. По народност някои от тях били гърци, дошли от Пловдив. Подбуждани от един от най-известните жители, гърка Николай Манглавит, който се възползувал от обстоятелството, че управителят на града Николай Литовой бил скован на легло от болест, и облечени в най-хубавите си одежди, градските първенци се явили вкупом пред византийския император Йоан Ватаци, който през 1246 г. бил предприел поход срещу българската държава, и му предложили да предадат града под неговата власт. Срещу това те получили специален хрисовул, който им гарантирал известни привилегии. Така Мелник чрез предателството на знатното гражданство паднал в ръцете на никейците.[7]

В състава на градския патрициат влизали преди всичко представители на феодалната класа: боляри, висши граждански и военни сановници, митрополити и епископи, игумени на някои манастири и пр. Както в селото, така и в града феодалите имали важни икономически позиции и притежавали значителни богатства от всякакъв род. Ценен материал по този въпрос ни предлагат главно писмени паметници за градовете в югозападните български земи през XIV в. Имаме данни преди всичко за имуществата на някои крупни манастири. Така например през втората половина на XIV в. светогорският манастир „Пантелеймон" бил собственик на редица метоси в градовете Щип, Злетово, Тиквеш и Струмица, които бил получил в дар чрез една грамота от 1378 г.[1] Метоси и други имоти в Щип, Просек, Струмица и други градове притежавал по това време и богатият сръбски манастир Хиландар.[2] Манастирът „Георги „Бързи" имал редица имоти в Скопие по силата на грамотата на Константин-Асен от 1257—1277 г., които били запазени и увеличени чрез грамотата на крал Милутин от 1300 г.[3] Значителни имущества в Прилеп, Преспа, Охрид, Лерин притежавал манастирът „Успение Богородично" (Тресквавец), както личи от трите грамоти на Стефан Душан, издадени след 1335 г.[4]

---

[1] Подобни тенденции се доказват ясно от наличния материал за феодалната рента в югозападните български земи (Македония). Срв. Д. Ангелов, Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в., София, 1958, стр. 164 сл.

[2] Срв. Житие на Теодосий Търновски, стр. 19. По думите на житиеписеца някои от тях били увлечени от учението на Варлаам и Акандин, което по това време разпространявал в българската столица някой си Теодорит, дошъл от Цариград.

Както изглежда, на гробовете на такива знатни лица са попаднали работниците при разкриване на средновековния некропол на града от XII—XIV в. (срв. съобщението във в. Работническо дело от 28. III. 1960 г., бр. 88). Това личи от намерените находки: остатъци от златотъкани одежди, сърмени украси, златни обици и други накити.

[3] Хрониката на Жофроа Виларлуен, стр. 280, § 401.

[4] Срв. отделни данни у Pitra, Analecta sacra, coll. 79, 105, 125, 133, 193, 215, 235 и др.; Д. Ангелов, Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирския деспотат), Известия на камарата на народната култура, София, 1947, стр. 24.

[5] J. Cantacuzenus, пос. съч., III, стр. 130, 17 сл.

[6] Пак там, III, 162, 3.

[7] Срв. за този епизод G. Acropolita, пос. съч., стр. 77, 2 сл.

Наред с манастирите значителни имущества в градовете имали и някои светски феодали. Такъв бил например протосеваст Хрельо, чиито притежания, както личи от една грамота от 1348 г., се намирали главно в Щип.[5] Богати феодали пак в Щип били властелин Иванко, споменат в една грамота от 1350 г., челник Станислав (грамота от 1377 г.), войвода Димитър (грамота от 1388 г.).[6]

От запазените документи се вижда, че основа на икономическата мощ на феодалите в града било земевладението. С други думи, както в селата, така и в градовете феодалът бил преди всичко едър собственик и в ръцете му се намирали хубави и плодородни земи. Наред с това обаче представителите на феодалната класа имали в града и имущества от друг род: работилници, дюкяни, къщи и пр., които им носели значителни доходи. Така например един феодал (пансеваст севаст) Тодор Панкалос, притежавал в началото на XIV в. в град Серес наред с редица други имоти три магазина и две фурни,[7] от които вземал добри печалби. Три магазина в Серес, които давала под наем, имала пак в началото на XIV в. и местната аристократка Теодора Кантакузина.[8]

Притежаването на поземлени или други имущества в града било свързано и с притежаването на зависими люде. Такива зависими люде (отроци) в Щип имал например споменатият властелин Иванко. Зависими люде пак в Щип имал и челник Станислав. Зависими манастирски люде в Скопие притежавал манастирът „Георги „Бързи".[9] Свои парици в София имал манастирът „Богородица Витошка", както личи от грамотата на Иван Шишман от 1382 г.[10] Подвластни люде заедно с техните къщи имал в Злетово манастирът „Гавраил Лесновски".[11] 50 отроци в Щип, някои от които били занаятчии, притежавала богатата църква „Св. Архангел" в Щип.[12]

С помощта на зависимото население били обработвани поземлените имущества на феодала, разположени вътре или около града. Зависими люде работели вероятно и в занаятчийските работилници на феодалите в градовете. Там е бил използуван може би и трудът на свободни наемни работници.

По такъв начин феодалите се явявали експлоататори не само на голяма част от селяните, но и на част от жителите на градовете, които се намирали под непосредната им власт като техни парици или отроци или пък като свободни люде, но принудени да продават срещу пари работната си сила. Подвластното на феодала градско население било естествен съюзник на феодалнозависимите селяни и заедно с тях се вдигало на обща борба срещу своите господари. Доказателство за това представляват масовите селски и градски антифеодални движения в Тракия и Македония през средата на XIV в.

Освен феодали към градския патрициат се числели и обикновени, но богати граждани, предимно земевладелци и търговци, които се ползували благодарение на своята икономическа сила със значително влияние. Такива граждани имало несъмнено измежду 500-те посочени у Акрополит видни мелничани, тъй като трудно би могло да се предположи, че в този сравнително неголям град са могли да живеят толкова много феодали. За наличието на богати граждани, които не спадали към кръга на феодалната аристокрация, може да се заключи от някои документи на Охридската архиепископия, както и от данни в грамотите за югозападните български земи през XIV в.[1] За богати търговци в Месемврия, в чиито къщи били намерени големи количества сол и които несъмнено играели важна роля в икономическия живот на града, се говори в сметководната книга на секретаря на савойския граф Амадей Савойски във връзка с похода му през 1366 г. срещу черноморските български градове.[2] За богати граждани в Тракия и Македония, които не спадали в състава на феодалната класа, но действували заедно с нея, става дума по време на събитията във връзка с антифеодалните движения, развили се във Византия през средата на XIV в.

---

[1] Ст. Новаковиħ, Законски споменици, стр. 512—515.

[2] Пак там, стр. 402, 403, 422.

[3] Пак там, стр. 608 сл.

[4] Пак там, стр. 664—670.

[5] Пак там, стр. 402.

[6] Пак там, стр. 305, 452, 765—768.

[7] Срв. Actes de Kutlumus, ed. P. Lemerle, Paris, 1945, № 8, стр. 52.

[8] Пак там, № 18, стр. 86.

[9] Ст. Новаковиħ, Законски споменици, стр. 609.

[10] Й. Иванов, Български старини из Македония, стр. 600.

[11] Ст. Новаковиħ, Законски споменици, стр. 678.

[12] Пак там, стр. 402.

Прочее съставът на градския патрициат не бил еднороден и в него влизали не само феодали, но и обикновени, но забогатели граждани. Ръководна роля играели представителите на феодалната класа. В техни ръце се намирала значителна икономическа мощ, в техни ръце била и политическата власт.

8. Останалата част от жителите на градовете, която не спадала към патрициата, е позната в нашите писмени паметници от XIII—XIV в. с общото название „народ“ или „простие люде“,[3] а във византийските извори с равнозначната му гръцка дума „демос“ („ὁ δῆμος“). Употребява се във византийските извори понякога и означението „мнозинство“ („οἱ πολλοί“).[4] „Народът“ представлявал следователно най-голямата част от жителите на града. Той се състоял от дребни и средни земеделци, които живеели главно в покрайнините и обработвали там своите имоти, от занаятчии, които прекарвали целия си ден в малките си работилници, от търговци, от наемни работници и пр. Тук спадали и нисшият клир, както и монасите от някои по-незначителни манастири. С една дума, съставът на градското население, което не принадлежало към патрициата, бил твърде разнороден.

Имущественото състояние на гражданите било различно. Част от тях живеели при сравнително добри материални условия и упражняваният от тях поминък им позволявал да водят един сносен живот. Това са били т. нар. „средни граждани“ („οἱ μέσοι“), за които става дума в съчинението на Йоан Кантакузин и на някои други византийски писатели от XIV в.[5] Конкретен материал за такива жители — земеделци, занаятчии, търговци и пр. — ни предлагат актовете на Охридската архиепископия от XIII в., които се отнасят главно до градове в Македония.[6] За наличието на „средни граждани“ може да се заключи и от някои грамоти на сръбските крале и на местни феодали, които се отнасят пак до градовете в Македония през XIV в.[7] За такава категория население дават данни и археологическите находки. Така например към числото на „средните“ следва да причислим погребания в една църква в Преслав майстор-занаятчия.[8] Обстоятелството, че той имал възможност да си съгради собствена църква, за да бъде заровен в нея заедно със своето длето, сочи, че материалното му състояние е било задоволително.

В политическото си поведение „средните граждани“ били колеблив елемент. Обстоятелството, че в мнозинството си те били производители на блага и труженици, създавало у тях на моменти по-демократични и дори революционни настроения. Същевременно обаче в качеството на „собственици“ те били склонни към въздържаност и консерватизъм, страхували се от участието си в рисковани действия. Тази колебливост и противоречивост в психиката и политическата линия на „средните“ се проявява особено ярко по време на антифеодалните движения в градовете и селата в Тракия и Македония през XIV в.

За разлика от „οἱ μέσοι“, чието имуществено състояние било, общо взето, задоволително, имало и такива жители в града, които живеели при крайно тежки условия. В нашите писмени паметници този род люде се означават с названието „нищи“, а у византийските автори — със съответната гръцка дума „*πτωχοί*“.[1] Такива „бедняци“ имало през XIII в. например в столицата Търново и спрямо тях, както се сочи в житието му, проявявал благотворителност търновският патриарх Йоаким I.[2] Към състава на „бедните жители“ спадали предимно дребни занаятчии, наемни работници,[3] лица без определено занятие и пр. Тук трябва да причислим и феодално зависимите градски люде, парици и отроци, за които става дума подолу.

---

[1] За един богат род от гръко-български произход, живущ във Верея през началото на XIII в., става дума например у Pitra, пос. съч., док. 52, coll. 235—237. Както личи от документа, това не е бил род на феодални аристократи, а на обикновени жители.

[2] Срв. И. Сакъзов, Стопански връзки на България с чужбина през XIV в., стр. 71.

[3] За „народа“ от Търново, който излязъл заедно с „велможите“ и църковния клир да посреща мощите на една светица, става дума например в житието на св. Петка, написано от патриарх Евтимий (срв. E. Kałužniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymios, Wien, 1901, стр. 72. За „народа“ в Търново се споменава и във връзка с пренасянето на мощите на Филотея (пак там, стр. 97). За „простие люде“, които се противопоставят на „нарочити и славни“, сравни посоченото вече житие на Теодосий Търновски, стр. 19. За „демоса“ в градове в Тракия и Македония, които се борели срещу „динатите“ и „знатните“ (οἱ ἄριστοι), срв. споменавания у J. Cantacuzenus, пос. съч., II, стр. 179, 235, 288 и др.

[4] J. Cantacuzenus, пос. съч., III, стр. 130.

[5] Пак там, II, стр. 179 и 235. В първия случай той говори общо за тия граждани, без да ги локализира в определен град, а във втория — има пред вид „средните граждани“ в Солун. За οἱ μέσοι срв. още Б. Горянов, Византийский город XIII—XIV в., Виз. временник XIII, 1958, стр. 167.

[6] Срв. отделни примери за такива лица у Д. Ангелов, Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII в., Известия на Камарата на народната култура, София, 1948, стр. 23—25.

[7] Срв. например грамотата на Милутин от 1300 г. за манастира „Георги „Бързи“ (Ст. Новаковић, Законски споменици, стр. 608—621) и грамотата на Константин Драгаш за църквата „Св. Спас“ в Щип от 1388 г. (пак там, стр. 765—768).

[8] Срв. В. Мавродинова, Велики Преслав, стр. 183.

Градската беднота била безспорно найподатлива за възприемането на проповеди, насочени против феодалите и лихварите, против богатите, против властта. Не е случайно, че тъкмо в Търново, дето броят на бедните жители бил през XIV в. значителен, силно разпространение получили социално-религиозни учения от рода на богомилството и адамитството. При добра организация градските бедняци могли да се превърнат в ръководна сила и да извършат решителни и революционни действия, насочени срещу феодалната класа и богатото гражданство. Ярък пример за това са събитията в Солун между 1342—1349 г., където тамошните „бедни“, организирани от партията на зилотите, се вдигнали на борба срещу градския патрициат, създали си собствено управление и провели редица антифеодални реформи.[4]

9. Въпросът за класовата структура на средновековния български град е неразривно свързан и с въпроса за неговото политическо положение. Изниква преди всичко питането, дали всички наши средновековни градове са били поставени под непосредствената власт на централната администрация, или е имало и такива градове, които са се намирали под властта на отделни феодали. Поставя се също така и въпросът, каква е била политическата роля на отделните градски слоеве, в какво са се свеждали правата на патрициата, какви са били задълженията на гражданите спрямо властта, какви данъци са били плащани, какви повинности са били изпълнявани. Важно е да се види също в какво се изразявали противоречията между феодалната аристокрация и гражданството и дали това гражданство представлявало вече самостоятелна и годна да се бори за своите права сила. Изворовите данни, с които разполагаме, за да отговорим на всички тези въпроси, са доста оскъдни и би трябвало при тяхното разрешаване да привлечем и сравнителен материал за градовете във Византия и средновековна Сърбия. Поради ограничените рамки на настоящата статия това остава като задача на едно бъдещо проучване.

---

[1] Срв. за византийските термини Б. Горянов, Византийский город XIII—XIV в., стр. 167.

[2] Срв. И. Снегаров, Неиздадени старобългарски жития, год. на Духовната академия „Св. Климент Охридски“, III, 1953/54, стр. 168.

[3] За наемни работници, означени с думата „наѥмникы“, срв. пак същото житие, стр. 167. Те били наети от Йоаким, както се отбелязва в текста, срещу пари („на злато“), за да му изградят един скален манастир.

[4] Срв. по този въпрос Р. Браунинг, Комуната на зилотите в Солун, Ист. пр., VI, кн. 4—5, 1950, стр. 509—525; Д. Ангелов, Антифеодални движения в Тракия и Македония през средата на XIV в., Ист. пр., VIII, 1951/52, кн. 4/5, стр, 439—456; E. Werner, Volkstümliche Häretiker oder sozial-politische Reformer? Probleme der revolutionären Volksbewegung in Thessalonike 1342—1349. Wissensch. Zeitschr. der Karl Marx Univ. Leipzig, 1958/59, Heft I, S. 45—83.

Ктиторският портрет в Кремиковската манастирска църква в светлината на българо-румънските културни връзки през XV в.

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Насочвайки нашето внимание към епохата след падането на страната ни под турско иго и към един определен род паметници — църковните стенописи от XIV—XV в., — в тази статия ще се опитаме да посочим някои неправилни установки на български и румънски автори по отношение на съществуващите връзки между двата народа — румънския и българския — в областта на религиозната живопис от това време.

По въпроса, който ни интересува, е писал преди повече от 30 години А. Протич. Той създаде една теория за портрети-модели, според която образите в една църква били изписвани по един вече създаден образ в същата църква.[1] За подобна еднаквост на образите въпреки спазването на техните специфично иконографски особености, загатна и А. Грабар, който установи, че всички изображения на Христос в Боянската църква си приличат и дори че „чертите на майката ние откриваме в сина".[2] Въпросът за портретите-модели бе развит от Протич в една негова статия, обнародвана в Годишника на Народния музей за 1922—1925 г.[3] В тази статия е застъпено становището, че портретът на Раду Вода Негру (обр. 1) от Княжеската църква в Куртеа де Арджеш в Румъния е послужил за модел на образите на Теодор Тирон и Теодор Стратилат (обр. 2) от Кремиковската манастирска църква, изписана около 1500 г.[4] Както се вижда, този път Протич търси предполагаемите модели вън от нашата страна — в Румъния. Като обръща внимание върху факта, че образите на Теодор Тирон и Теодор Стратилат от Кремиковския манастир се различават от дотогавашните иконографски типове на тези светци в българската религиозна живопис до XIV в.,[5] Протич пише: „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат в монастирската църква до с. Кремиково. . . са тъкмо толкова различни от образите на същите светии в Патлейна, Бачково, Беренде, Бояна и Земен, колкото е различен от тях и портретът на Раду Вода Негру. . . в Аржешката църк-

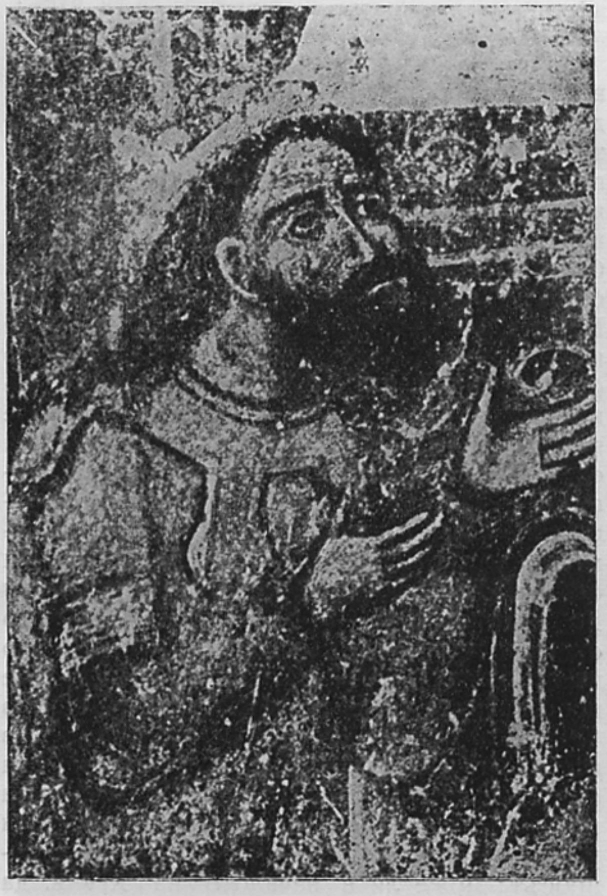

1 Портрет на Раду Вода Негру от Княжеската църква в Куртеа де Арджеш (Румъния)
Portrait de Radu Voda Negru de l'église princière de Kurtea de Ardeš (Roumanie)

---

[1] А. Протич, Югозападната школа в българската стенопис през XIII—XIV в., Сборник в чест на В. Н. Златарски, София, 1925, стр. 310—312, 323 сл.

[2] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris, 1928, стр. 150—151.

[3] А. Протич, Един портрет-модел за българските майстори през XV—XVI в., ГНМ за 1922—1925 г., стр. 218—233; вж. от същия автор Югозападната школа..., стр. 342.

[4] А. Протич, Един портрет-модел..., стр. 221—222. За датата на изписването на Кремиковската църква вж. Grabar, ц. с., стр. 325.

[5] А. Протич, Един портрет-модел. . ., стр. 223.

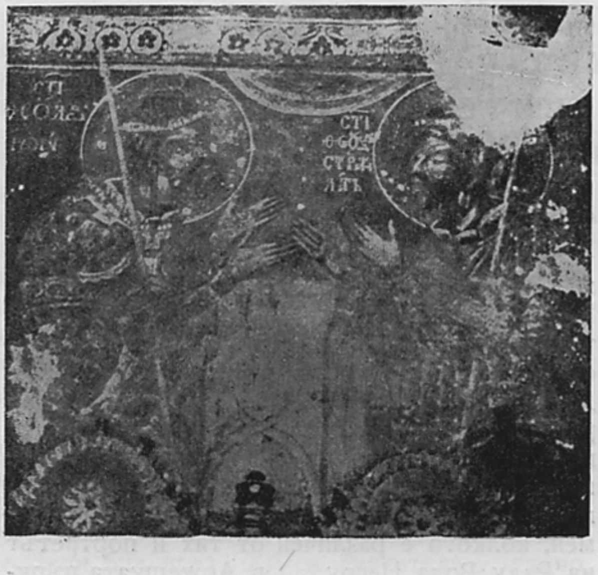

2 Теодор Тирон и Теодор Стратилат от църквата в Кремиковския манастир
Théodore Tiron et Théodore Stratilate de l'église du monastère de Kremikovci.

ва."[1] По образите на Теодор Тирон и Теодор Стратилат са пресъздадени според Протич също Меркурий и Иван Кръстител — първият до самия Теодор Тирон, а вторият— в притвора на същата църква.[2] Образът пък на Богородица от Деисусната композиция бил пресъздаден по образа на Богородица от Деисуса в Бачковската църква-гробница.[3] По-нататък Протич открива същите типове и в Поганово (обр. 3) и Старо Нагоричино (Македония).[4] Последният пример обаче никак не подкрепя тезата на Протич. Както е известно, стенописите в Старо Нагоричино са от 1318 г. Това се установява от два надписа — ктиторския надпис, който е български, и един гръцки надпис, който се намира над западната врата от вътрешната ѝ страна.[5] Годината 1318 навярно се отнася до завършването на стенописите, тъй като от един друг надпис, в който четем името на гръцкия художник Евтихий, се вижда, че последният е работил върху стенописите в 1317 г., а може би и още по-рано.[6] Във всеки случай безспорни са следните два факта: 1) че стенописите са били завършени през 1318 г. и 2) че в изписването им са взели участие и гръцки художници. Поставя се въпросът: може ли в началото на XIV в. да се очаква едно влияние от север и по-специално от иконографията на Княжеската църква в Куртея де Арджеш? Въпросът се решава от само себе си, щом припомним, че портретът на Раду Вода Негру, втори син на Никола Александър Басараб, не е могъл да бъде изписан преди 1374 г., когато Раду наследява престола от брата му Владислава.[7] Личността на този владетел е забулена в мрак. Освен монети за него не съобщават никакви други исторически документи.[8] Някои даже смятат, че Раду Вода Негру е самият Никола Александър Басараб (1352—1364 г.).[9] Но и в единия, и в другия случай положението не се променя: живописта в Старо Нагоричино е най-малко с 40—50 години по-стара от най-старите стенописи в Куртеа де Арджеш, към които се отнася и портретът на Раду Вода Негру.[10] Като се прибави към това и фактът, че и в Старо Нагоричино, и в Куртеа де Арджеш[11] са работили майстори-зографи от Гърция и от южнославянските страни, може съвсем определено да се каже, че разпространението на иконографските типове и на нововъведенията в живописната техника и похвати се осъществява от юг към север, а не обратно, както се опитва да доказва Протич. Впрочем това е общоизвестен факт и не се нуждае от доказателства. Що се отнася до приликата, която съществува между някои български иконографски типове, от една страна, и предполагаемия портрет-модел на Раду Вода Негру от Княжеската църква в Куртеа де Арджеш, от друга, тя следва да се обясни с наличието на общ източник, за който Кр. Миятев справедливо пише: „че той не е нито румънско, нито българско творение, а един общ иконен тип, който е повлиял и върху образа на влашкия войвода".[12] Фактът, че такъв общ прототип е съществувал и че още през XIV в. е намерил място и в румънската религиозна живопис, последната, заимствувайки го от юг, е, от друга страна, указание за това, че по-нататъшното териториално разпространение на този тип в балканската религиозна живопис се осъществява на местна, съответно българска или румънска почва, без да е необходимо за това някакво влияние. Общите модели-прототипове са били достояние на всички балкански страни. Следователно, когато през 1493 г. е изписвана Кремиковската манастирска църква заедно с образите на Теодор Тирон и Теодор Стратилат, художникът ни най-малко не е чувствувал необходимостта да обръща поглед на север, за да търси там портрети — модели за своите светци, и което и още по-изненадващо, за да ги намери в миниатюрната фигура на една слабо известна историческа личност, при това с нищо несвързана с нашата история и с нашата страна. Впрочем същия тип виждаме и във фигурата на Христофор от църквата „Петър и Павел“ в Търново (обр. 4).

---

[1] А. Протич, един портрет-модел..., стр. 225.
[2] Пак там, стр. 227—231.
[3] Пак там, стр. 231.
[4] Пак там, стр. 231—233.
[5] Вж. Йордан Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 132.
[6] Пак там.
[7] V. Draghiceanu, Curtea Domnească din Argeş, Buletinul comisiuni monumentelor istorice, anul X—XVI, 1917—1923, стр. 19.
[8] Пак там.
[9] Dan I. Simonescu, Vieaţa literara şi culturală a mînăstirii Cîmpulung (Muscel) întrecut, Cîmpulung — Muscel, 1926, стр. 5.
[10] В една рецензия на статията на Протич, написана от Кр. Миятев (вж. ИАИ IV, 1926—1927, стр. 332), се казва, че стенописите в Старо Нагоричино датират от 1371 г. Навярно това е печатна грешка и ще да се касае до 1317 г., т. е. годината, която придружава името на гръцкия майстор Евтихий.
[11] I. Mihail, Pictura bisericii Domneşti din Curtea — de — Argeş, Buletinul comisiuni monumentelor istorice, anul X—XVI, 1917—1923, стр. 172.
[12] Кр. Миятев, Рецензия на труда на А. Протич, Един портрет-модел за българските майстори през XV—XVI в., ИАИ IV, 1926—1927, стр. 333.

Напоследък на Кремиковската църква бяха посветени няколко страници и от румънския археолог и изкуствовед Вирджилие Вътъшяну в неговия новоизлязъл капитален труд „История на феодалното изкуство в Румънските княжества“.[1] Според Вътъшяну „Иконографията от Кремиковци. . . предлага безспорни различия по отношение на по-ранщната българска живопис и поразителни аналогии със съвременната и молдавска живопис . . .“[2] По-нататък авторът продължава: „Накрай не трябва да се забравя, че подробностите в кремиковската живопис се разглеждат като истински нововъведения по отношение на българската традиция, гдето те ще да са имали кратък живот, тъй като ги срещаме едвам в живописта на църквата „Св. Иван“ в Погановския манастир, която е от средата на 1500 г.[3] Краткотрайното съществуване на тези особености в България и фактът, че те са останали изолирани (Grabar, La penture religieuse, стр. 353), представляват едно указание, че те не са плод на местно развитие, толкова повече че между периода на апогея на българската живопис от XIV в. и тези късни произведения, създадени през епохата на турското владичество, има едно прекъсване.“[4] Изхождайки от тези предпоставки, Вътъшяну идва до заключението, че „за да си изясним „наличието на западни влияния в българската живопис (тук авторът цитира Филов, б. м.) от края на XV в., не може да се пренебрегне хипотезата за едно молдавско влияние, предадено твърде вероятно посредством Румънското княжество (тук авторът има пред вид Мунтения, б. м.)“.[5] Потвърждение на това предположение Вътъшяну намира в констатацията на Грабар, че „българската живопис от Кремиковци и Поганово предшествувала с няколко десетилетия някои съществени черти на Атонската живопис — живопис, създадена, както ще видим на съответното място, по заповед на молдавските войводи Петър Рареш и Александър Лъпушняну“.[6] Но това твърдение на Грабар е във връзка с неизяснения въпрос за произхода на Критската живописна школа и няма пряко отношение към въпроса, поставен от Вътъшяну. А доколкото са правилни наблюденията на Грабар относно хронологията на българските и атонските паметници, съвсем ясно е, че се налага изводът за

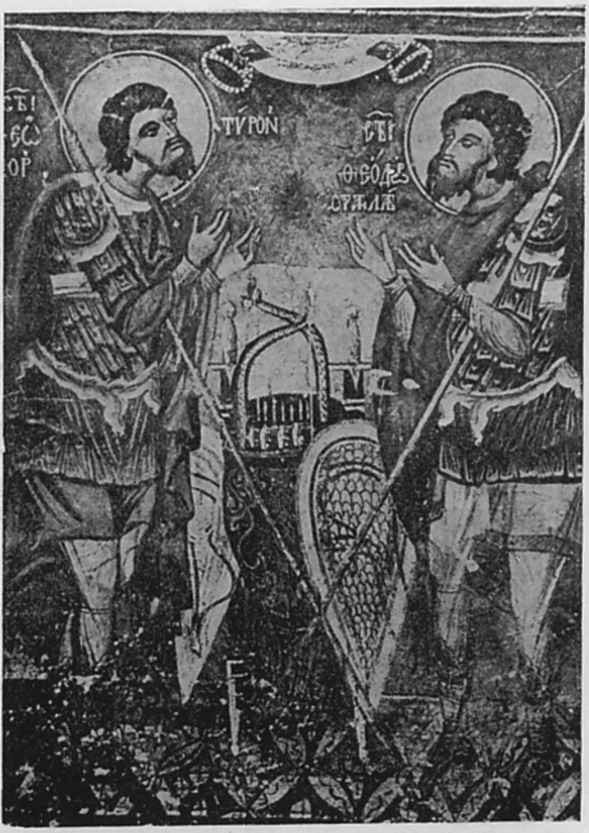

3 Теодор Тирон и Теодор Стратилат от църквата в Погановския манастир
Théodore Tiron et Théodore Stratilate de l'église du monastère de Poganovo

---

[1] V. Vătăşianu, Istoria artei feudale în Ţarile Romîne, vol. I, Bucureşti, 1959.

[2] Пак там, стр. 843.

[3] В действителност живописта е точно от 1500 година.

[4] Vătăşianu, ц. с., стр. 843.

[5] Пак там.

[6] Пак там.

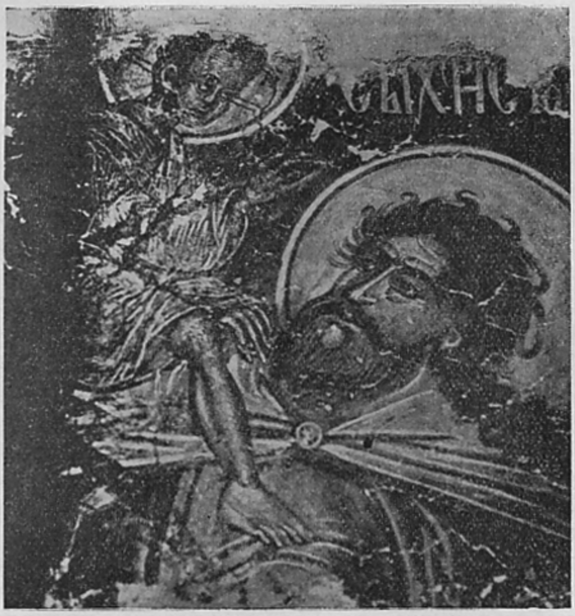

4 Христофор от църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново ◆ Christophore de l'église St. Pierre et Paul de Tirnovo

евентуален приоритет на българските стенописи, щом като се приема, че те са с няколко десетки години по-стари от атонските.

Но ако посочените дотук доводи и съображения не са достатъчно солидна основа, за да се поддържа една теза за влияние върху българската живопис, идващо от север през XV—XVI в., то на какви по-сигурни доказателства би могла да разчита една подобна теза? Едно такова доказателство е посочено и използувано от Вътъшяну. То би могло да има решаващо значение. Касае се да се реши въпросът, кои са ктиторите от Кремиковската манастирска църква и каква е тяхната национална принадлежност. Както е известно, върху семейния ктиторски портрет (обр. 5) от Кремиковския манастир се четат следните два надписа:[1]

1. прѣста
2. вн сера
3. ба б͞жн
4. адрага̂
5. дьцн
6. р̂авое
7. ва-мⷭца
8. авⷭгꙋ

1. прѣставн се
2. раб б͞жн тод'ѡ
3. снн р̂авоневь.
4. вь лѣто з̄а̄
5. мⷭца авⷭгꙋ

В колоната отляво Вътъшяну чете: Rad voev (od), т. е. Рад или Раду воевод (вж. 6—7 р.). Това четене той подкрепя с факта, че портретираните носят богати костюми. За облеклото на жената на Радивой той сочи паралели в облеклата на жените на ктиторите в църквите в Голямо Долхещии, в Бълинещи и в Арбуре.[2] По-нататък Вътъшяну разсъждава така: понеже независими войводи не е могло да има на юг от Дунава през 1493 г., то появяването на семейния ктиторски портрет от Кремиковци следва да се обясни с предположението, че ктиторът е бил румънски войвода — именно Раду, син на Влад Калугерът, който управлявал заедно със сина си. Този Раду е бъдещият румънски владетел Раду Велики. „Присъствието на Раду, пише Вътъшяну, бъдещият Раду Велики на румънското княжество, няма нищо изненадващо в тази българска провинция, тъй като Влад Калугерът е поддържал политика на постоянно приятелство с Високата порта.“[3] Нека сега направим кратък анализ на четенето, което Вътъшяну дава на 6—7 р. от лявата колона и на 3 р. от дясната колона. Понеже на 6 р. от лявата колона той чете рад вое (вод), следващия ред от същата колона той е принуден да прочете ва мⷭца. Но против четенето ва се явяват две непреодолими възражения: 1) както се вижда от 4 р. на втората колонка, в подобни случаи се употребява вь, а не ва и 2) че предлог пред мⷭца изобщо не се употребява, както може да се види от последния ред на същата колона. Към това трябва да се добави и различното съкращаване на думата вое(вод) — в първата колонка вое, а във втората (3 р.) — воевь. Но да допуснем, че такова различно съкращаване е възможно, необяснимо остава обаче защо съкращението от втората колонка завършва с ь. Такива съкращения не са ми известни и доколкото съм осведомен, не съществуват. Съкращаването на думите наистина се извършва произволно. Думата вое(вод) може да се съкрати и на вое, и на воев, но никога на воевь. От друга страна, не може да се счита случайно съвпадение фактът, че предполагаемото съкращение вое се предшествува от дьщи, т. е. от дума от женски род, а воевь — от сни, т. е. от дума от мъжки род. В случая едва ли е възможно да се съмняваме в очевидния факт, че тези думи са съгласувани — дьщи Рад(и)воева и сни Рад(и)воевь. В това ще се убедим още повече, ако в подкрепа на това четене приведем още един пример. Касае се за един надпис върху каменна колонка-свещник от кремиковската селска църква „Св. Петка".[1] Тук за първи път се обнародва факсимиле на този надпис (обр. 6). Давам и нова транскрипция, понеже в тази, направена от П. Мутафчиев, който е издал надписът, са допуснати някои грешки.[2] Той гласи:

---

[1] Мутафчиев, който е обнародвал надписите (срв. Мутафчиев, ц. с., стр. 15), почти навсякъде е заменил ь на оригинала с ъ и н с н. Няколко дребни грешки е допуснал и Грабар. Например на третия и четвъртия ред в надписа отляво той чете бжıа вм. бжна, а на шестия—седмия ред рад(н)воевн вм. рад(н)воева (срв. Grabar, ц. с., стр. 324).

[2] Vătăşianu, ц., с., стр. 842.

[3] Пак там. В лицето на ктиторите от Кремиковския манастир румънски владетели вижда и П. Атанасов, който в своя труд Начало на българското книгопечатане, София, 1959, стр. 15, пише, че „В памет на своите починали деца Раду войвода издигнал средната част на манастира. . .“ До това заключение Атанасов идва, като използува безкритично остарелите трудове на Протич, Йорга, Шандаров и др.

1. сел(о) Кре[миковц]и сы(н̆)
2. свєщнїкь сьтворї на —
3. стоꙗнї(є)мь попа кон̆ча
4. и прїложи се ѹ цркꙋ
5. ст҃аа петка рꙋкою
6. вꙋчовꙋ с(и)нь радїво
7. євь. и вь то време пр—
8. идоше г҃ ѿ мацаре
9. топове и҃ ꙗрми те —
10. глєхꙋ єдного.
11. и Бь(і)с(ть)морь велїкь
12. тогда вь лѣт(о) є̆з. и к̄єа

Буквените знаци, с които е изписана годината, са съвсем ясни.

Въпреки това в разчитането им съществува известно колебание поради факта, че за единиците (поне привидно) има два знака — є и а Четенето на стотиците и десетиците е във всеки случай безспорно — з̄ к̄, т. е. 7020. Що се отнася до единиците, Мутафчиев приема само знака є = 5, т. е. 7025 = 1517 г., но в този случай остава необяснен последният знак а. В действителност струва ми се, че годината е изразена само с числените стойности на знаците з̄ к̄, т. е. само със стотици и десетици. Това се потвърждава и от факта, че има само два

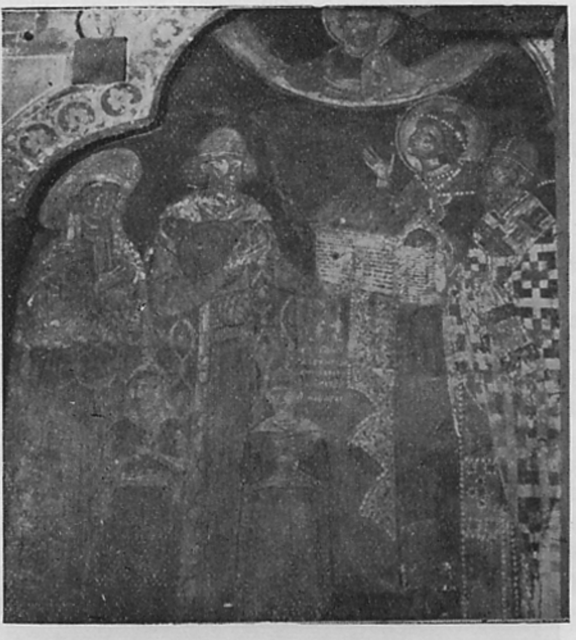

5 Ктиторският семеен портрет от църквата в Кремиковския манастир ◆ Portrait de famille de donateurs de l'église du monastère de Kremikovci

числени надредни знака, които не случайно са поставени тъкмо над буквите з и к. Що се отнася до последните две букви, то първата от тях — є — може да се обясни като съкращение за индиктиона (употребено е є вм. и), а втората — а — като негова числена стойност. И така годината следва да се прочете з̄к̄єа, т. е. 7020—1512 г., първи индиктион.

Този надпис е писан само 19 години след смъртта на децата на Радивой — Драгана и Теодор, — а църквата е била изписана навярно малко по-късно, може би през 1503 г., както личи от преписа, направен от Шандаров на един сега изчезнал надпис в църквата.[3] С други думи, надписът върху колонката-свещник от църквата „Св. Петка" в

---

[1] Мутафчиев, ц. с., стр. 20, обр. 6. Сега надписът се намира в Археологическия музей в София. Височина на колонката 0,28 м, диам. 0,2 м.

[2] На много места в транскрипцията на Мутафчиев вм. ь е прочетено ъ, въпреки че в оригинала (а и в преписа на Мутафчиев) знакът ъ никъде не се среща. На 3 р. Мутафчиев чете попъ Койча вм. попа Кон̆ча, на 4 р. пред думата цр(ь)кꙋ е добавено местоимението онъ, което в оригинала не съществува. На 6 р. е прочетено с(и)нꙋ вм. с(и)нь, на последния ред — лѣтѣ вм. лѣт(о) и др.

[3] И. Шандаров, Няколко бележки за Кремиковския манастир при София, Мсб XV, 1898, стр. 305.

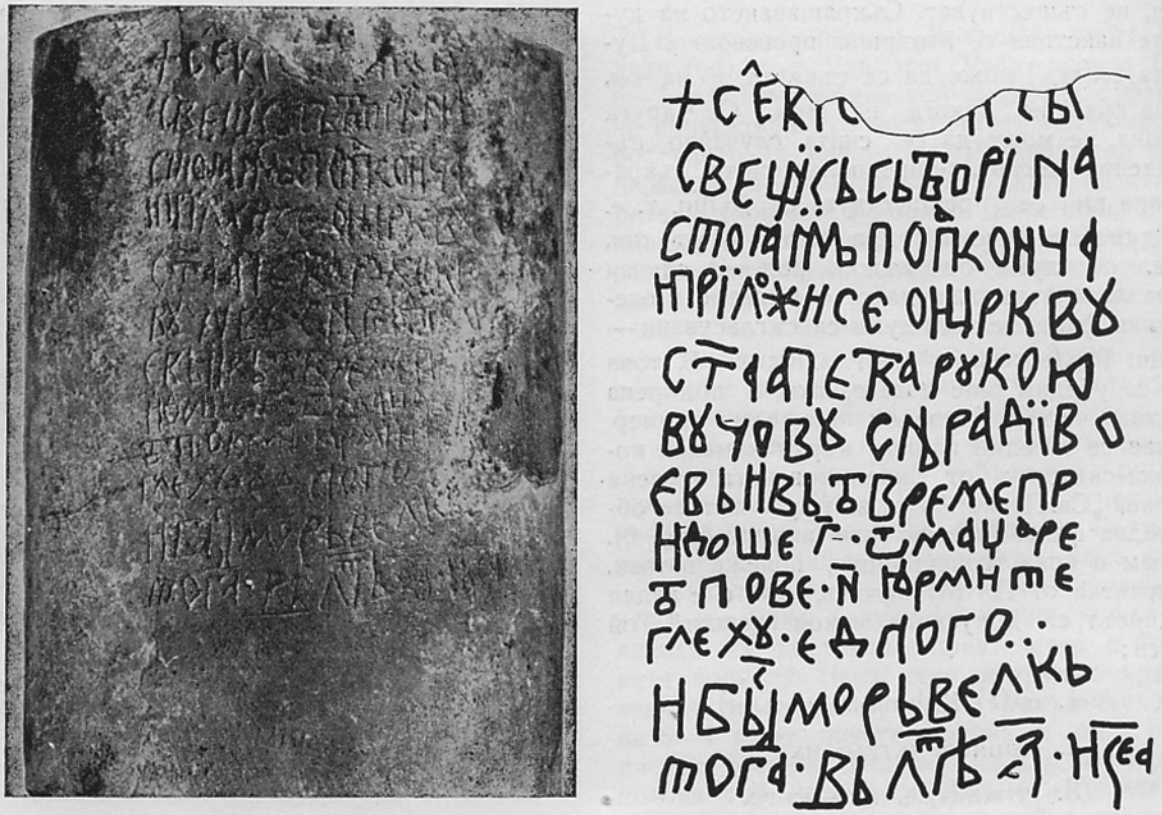

6 Надпис върху колонка-свещник от църквата „Св. Петка“ в с. Кремиковци“
Inscription sur colonnette-chandelier de l'église Sainte Petka du village de Kremikovci

с. Кремиковци е почти съвременен на изписването на църквата при Кремиковския манастир. Ето защо той и в езиково отношение стои много близо до споменатите по-горе надписи от манастирската църква. Но на този въпрос тук няма да се спирам. Онова, което искам преди всичко да изтъкна и което за случая е извънредно важно, е, че в надписа от селската църква се среща името Радивой — същото, което видяхме и върху ктиторския семеен портрет в Кремиковската манастирска църква, и то употребено в същата падежна форма —с(н)нь Радїво||евь (6 и 7 р. от надписа върху колонката). При това тук името е изписано цялото, т. е. заедно с ї-то, което в надписа от манастира е изпуснато. По такъв начин надписът върху свещника допълня и потвърждава четенето на името Радивоев, респ. Радивоева от ктиторския семеен портрет в Кремиковската манастирска църква. Но надписът от селската църква има и друго още по-голямо значение за нас. Той ни подсказва, че и в двата надписа се говори за един и същ род и дори още по-вероятно за едно и също семейство — Радивоеви. В надписа от манастирската църква се съобщава, че през 1493 г. починали две деца на Радивой — Драгана и Тодор, — а в надписа върху свещника се известява, че Радивой имал и друг син на име Вучо, който през 1512 г. бил още жив и подарил свещник на Кремиковската селска църква. Очевидно Драгана, Тодор и Вучо са деца на един и същ баща — Радивой, — който като ктитор е изобразен заедно с жена си и с двете си покойни деца в притвора на Кремиковската манастирска църква. Във всеки случай безспорен факт е, че към края на XV и началото на XVI в. в Кремиковци са живели или са били свързани със селото навярно по силата на някогашни наследствени права над него издънки, на бивши феодални владетели — Радивоеви, — които, както изглежда, през тази късна епоха все още са имали морална власт и сила над местното население. А това иде да покаже твърдо и непоколебимо, че в надписа върху ктиторския портрет от Кремиковската манастирска църква не се касае до никакъв румънски войвода, а до представители на един стар знатен български род — Радивоеви.

Като твърди противното, Вътъшяну изпада в противоречие и с някои факти, отнасящи се до румънската история. Знае се, че Раду Велики, т. е. синът на Влад Калугерът, заел властта самостоятелно през 1494 г. и управлявал 15 години.[1] Поминал се през април 1508 г.[2] Той имал пет законни и две незаконни деца. Между законните били тримата му сина: Влад Винтил, Раду Паисие и Мирча (овчарят), както и двете му дъщери: Боба и Кръстина. Незаконни били: Раду от Афумаци и Бъдинка.[3] Както се вижда, между тези седем деца няма нито едно, което да носи името Тодор или Драгана, споменати като деца на Радивой, т. е. според Вътъшяну — на Раду Велики. Този факт на свой ред категорично опровергава тезата на румънския учен.

Що се отнася до близките успоредици както в стилно, така и в иконографско отношение между българските и румънските стенописи, това е факт, който не подлежи на съмнение. Даже, както правилно посочва Вътъшяну, в много случаи еднакви са и костюмите на изобразените лица. Но това се дължи не толкова на влиянието на едната живопис върху другата, колкото на обстоятелството, че, както посочих, едни и същи са били и източниците, от които са се ползували и българските, и румънските, и сръбските средновековни майстори на четката. Нещо повече, особено в по-късната епоха, когато турското владичество способствува за изглаждането на националните различия в културата и бита на завладените от турците народи, много неща от живота на тези народи и особено облеклото на представителите на по-заможните слоеве от населението, се изравняват, нещо, което намира отражение и в изкуството изобщо, и в религиозната живопис по-специално. По въпроса за общата съдба на българското и румънското изкуство, развивало се столетия наред и у нас, и в Румъния в една и съща посока, може да се пише много. Това обаче не влиза в рамките на настоящата статия. Тук засегнах само една страна на този въпрос, като се опитах да дам правилно и безпристрастно обяснение на фактите относно семейния ктиторски портрет в Кремиковската манастирска църква с оглед на тезата за румънско влияние на юг от Дунава върху религиозната живопис през XIV—XV в.

---

[1] St. Nicolăescu, Letopiseţul ţării rumîneşti, Revista pentru istorie, arheologie şi filologie, vol. XI, partea I-a, 1910, стр. 117.

[2] C. Giurescu, Istoria Rumînilor, vol. II, partea I-a, Bucureşti, 1940, стр. 130.

[3] Пак там.

Материали и съобщения

Разкопки в Плиска, западно от вътрешния град, през 1959 г.

АТ. МИЛЧЕВ

На 400 м западно от вътрешния град в Плиска тече малката река Асардере, която е дала и името на местността. На левия бряг на реката се намира местността „Наджаклъюк“, а на десния — местността „Дарери“ (обр. 1). В малката долинка на тези две местности през 1959 г. бе построен микроязовир. На север от язовирната стена се простира местността „Асардюшана“. В същата посока от местността „Дарери“ и язовирната стена се намира т. нар. ров „Ачлъхендек“ (обр. 1).

Този ров, както съобщава К. В. Шкорпил, първоначално бил изкуствен, а после ерозиран от дъждовните води до 14 м дълбочина. Той продължава на 1100 крачки към изток и се съединява посредством неголяма площадка с десния бряг на Асардере. Целият ров е покрит с храсти, откъдето произлиза и неговото название.[1]

Проучвания в тази част от външния град в Плиска са правили К. В. Шкорпил, който е разкопал част от могила 34,[2] Ст. Михайлов, който е правил няколко сондажа,[3] и Н. Мавродинов, който на север от местността „Асардере“ предполага, че е открил железарска работилница.[4]

Проучванията ни в местността „Асардере“ и „Наджаклъюк“ започнаха още през 1948 г. По повърхността бяха открити много фрагменти от глинени съдове, които дадоха основание да се мисли, че тук е съществувало старо селище. Турското название на местността „Асардере“ (асар=крепост, старина) подсказва, че тук е имало старини. През лятото на 1952 г. на това място се проведоха сондажни разкопки. Разкопана бе площ от около 100 кв. м. През лятото на 1959 г. сондажните проучвания бяха продължени, като сега нашето внимание бе насочено главно около новопостроения микроязовир. При изграждането на язовирната стена е изкопана пръст със скрепер от двете страни на рекичката Асардере. Това унищожило голяма част от културния пласт на едно средновековно селище и на един некропол предимно по левия бряг на рекичката. Наложи се да се проведат незабавно спасителни разкопки. Тяхната цел бе да се изясни културният пласт на селището и да се открият неразрушени погребения от некропола, като по този начин се изясни въпросът, има ли връзка между некропола и селището.

При изграждане на язовирната стена е вземана пръст североизточно от нея. Загребването на пръст със скрепер не е позволявало да се направят каквито и да било наблюдения върху разкрития културен пласт от селището, а също и на засегнатите няколко погребения от некропола. При строителната работа не е присъствувал никакъв археолог. Това дало възможност на строителите на микроязовира да унищожат голяма част от селището и от новооткрития некропол.

Когато през август 1959 г. в местността „Асардере“ и „Наджаклъюк“ започнах сондажни разкопки, на левия бряг на рекичката Асардере, сектор Б (обр. 1), на североизток от язовирната стена, на разстояние от 100—150 м, по повърхността бяха разпръснати много човешки черепи и кости, кости от домашни и диви животни и много фрагменти от глинени съдове.

Землянка № 1. При проучване на местността, сектор Б (обр. 1), чиято повърхност на дълбочина 0,60—0,75 м беше вдигната от скрепера, се откри черно петно, което рязко се открояваше от околната жълтоглинеста почва. Тук се направиха и сондажните разкопки. Те отстоят на 100 м североизточно от стената на микроязовира (обр. 1).

При разкопаването се очерта културен пласт само в един правоъгълник. Около него почвата бе здрава и без никакви находки. Това даваше основание да се мисли, че сме

---

[1] К. В. Шкорпил, Укрепления Абобской равнины, ИРАИК, X, София, 1905, стр. 35.

[2] К. В. Шкорпил, Курганы, ИРАИК, X, София, 1905, стр. 325—332, табл. LXVI и LXVII.

[3] Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 63—71, обр. 15—20.

[4] Н. Мавродинов, Разкопки и проучвания в Плиска, Разкопки и проучвания, III, 1948, стр. 162—165. Вж. рецензия на тази статия от Ст. Михайлов, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 434—443.

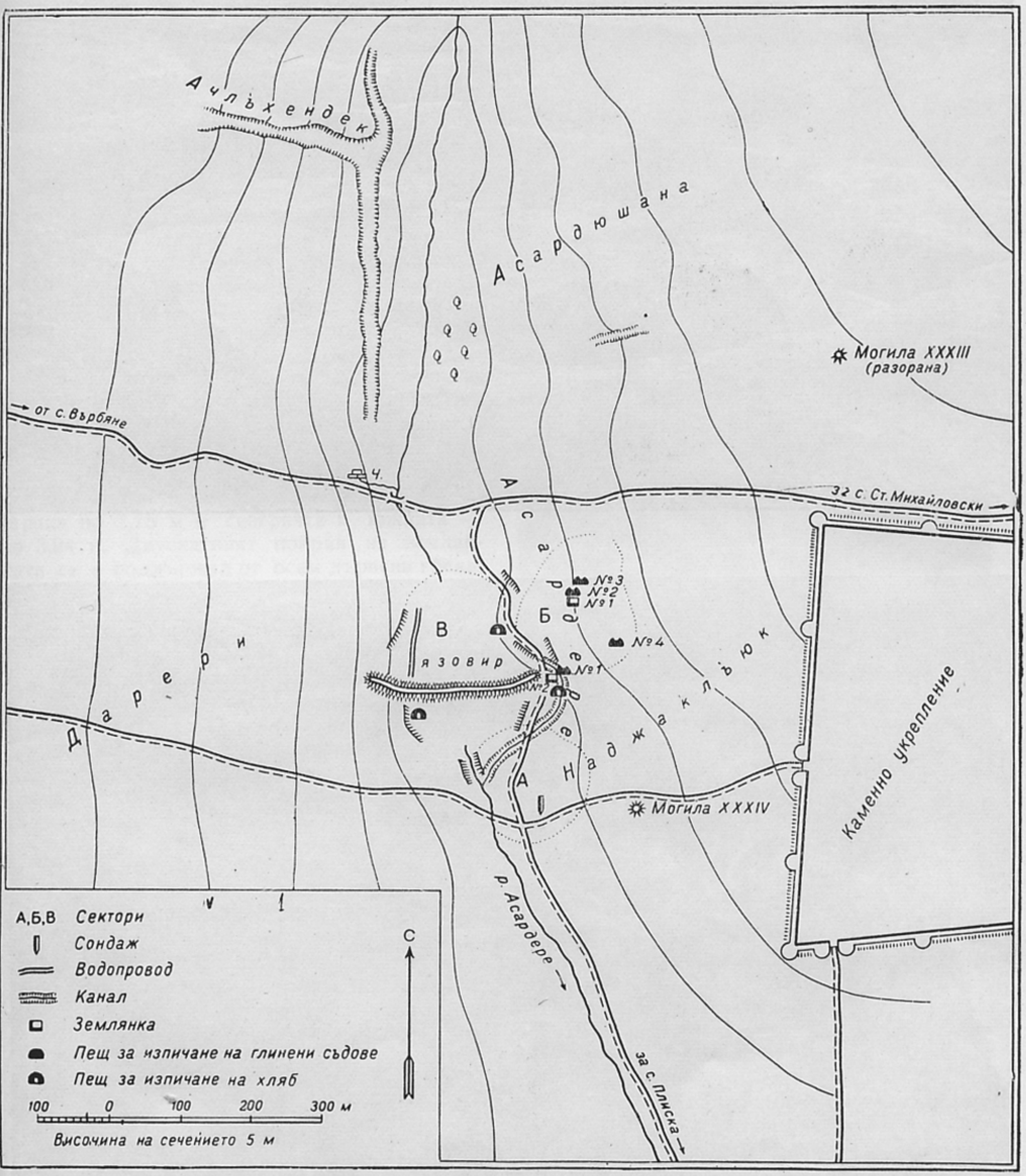
Ачлъхендек
Асардюшана
Могила XXXIII
(разорана)
от с. Върбяне
ч.
за с. Ст. Михайловски
Асардере
№3
№2
№1
В
Б
№4
язовир
№1
№2
Наджаклъюк
Дарери
А
Каменно укрепление
Могила XXXIV
р. Асардере
за с. Плиска
А,Б,В Сектори
Сондаж
Водопровод
Канал
Землянка
Пещ за изпичане на глинени съдове
Пещ за изпичане на хляб
С
100 0 100 200 300 м
Височина на сечението 5 м

1 Карта на археологическите разкопки и проучвания в местността „Асардере“ — Плиска
Carte des fouilles et des recherches archéologiques dans la localitè Asar déré.— Pliska

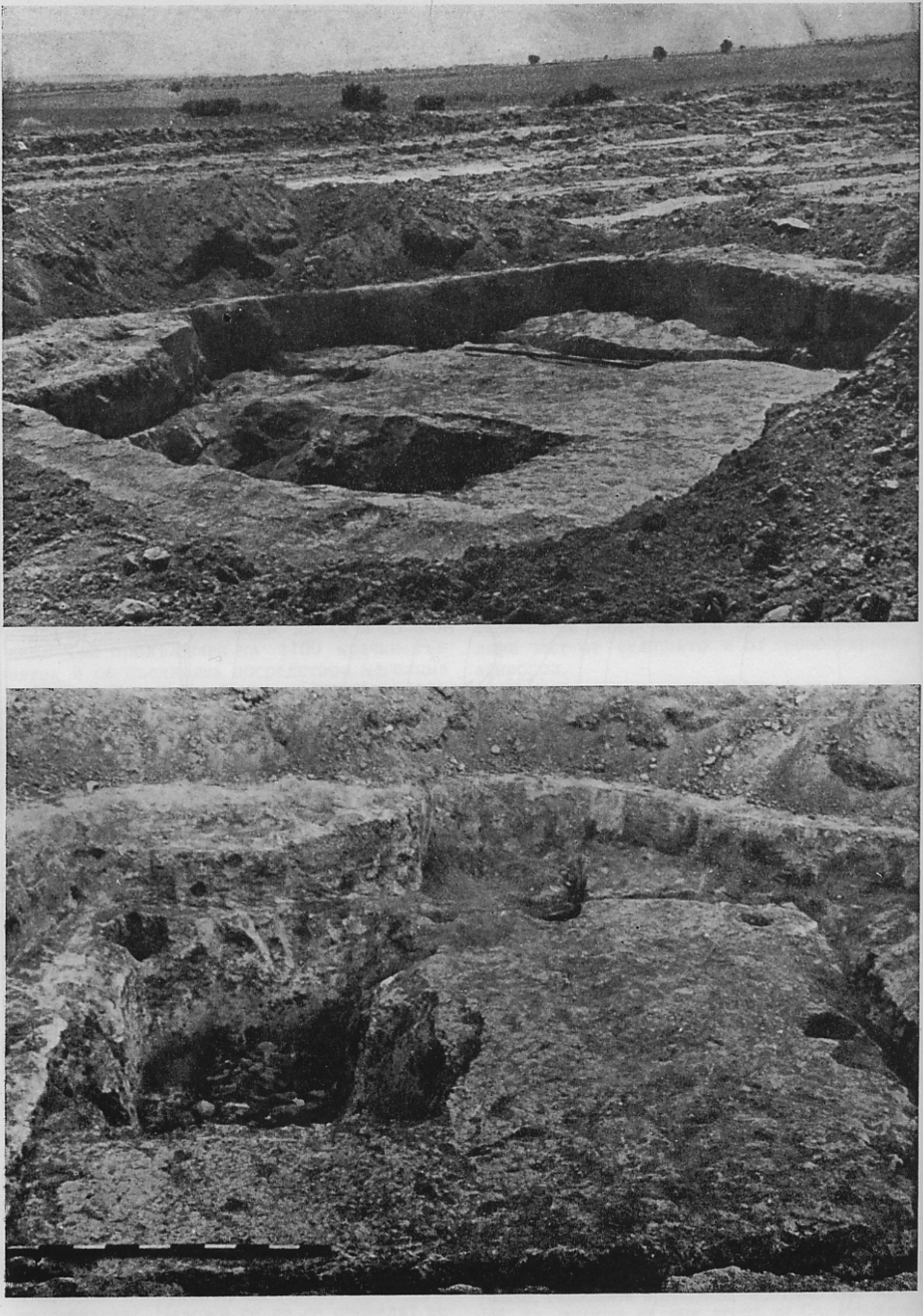

2 Землянка № 1
Cabane souterraine № 1

попаднали на землянка. При изкопната работа за направата на язовира земният пласт над землянката е снет на дълбочина 0,75 м, поради което не можахме да установим на каква дълбочина е била вкопана землянката. Едва на 1,10 м дълбочина от околната повърхност, незасегната от скрепера, се откри и подът на самата землянка. Стените ѝ бяха запазени фактически само на 0,35 м височина. Те са изсечени отвесно и доста правилно. По тях не личат никакви следи от дъски или някаква друга облицовка. При окончателното разкопаване на землянката в запазения (0,35 м дебел) културен пласт бяха намерени само 21 фрагмента от глинени съдове, кости от домашни и диви животни, въглени и сива пепел, а при огнището на землянката, което е вкопано и се намира на 0,50—0,65 м дълбочина от равнището на пода, бяха открити още 17 керамични фрагмента. Други находки не бяха открити. Тази землянка бе означена като землянка № 1 в местността „Асардере“ (обр. 2).

Землянка № 1 е ориентирана на север—североизток. Тя има правоъгълна форма със следните размери: източната и западната страна по 2,75 м и северната и южната — по 3,24 м. Двускатният покрив на землянката се е поддържал от осем дървени греди, четирите от които в ъглите на землянката, а останалите четири греди — по една в средата на четирите стени. На южната страна в югозападния ъгъл на пещта бе открито едно допълнително гнездо за греди (обр. 4). Гнездата за гредите имат различни размери. В горната си част те са доста широки — от 16 до 35 см, а в долната постепенно се стесняват, като достигат до 0,11 м средна ширина. Те са издълбани в здравата жълтоглинеста пръст. Дълбочината им е различна — от 30 до 50 см от пода на землянката. Някои от гредите в долния си край са били леко подострени. Подът на землянката е измазан на два пъти, като всеки слой мазилка е дебел 3 см (или всичко 6 см дебела подова мазилка). Най-интересното при землянка № 1 е каменната пещ, която се намира в югоизточния ъгъл и е вкопана в земята под нивото на пода на дълбочина 0,50—0,65 м (обр. 4). Фактически каменната пещ е изградена на дъното на една предварително изкопана яма във формата на неправилен правоъгълник с размери: 1,14 м северната страна, 1 м южната, 1,52 м източната и западната. Пещта заема по-голямата част от този изкоп (обр. 3 и 5). Тя е изградена от един голям и множество малки необработени ломени камъни без спойка. Пещта бе открита в доста разрушено състояние. Камъните бяха разпръснати в изкопа. Въпреки това ясно се очертаваше правоъгълната форма с вътрешни размери: дължина 0,86 м, ширина 0,58 м и дебелина на полуразрушените зидове от 0,20 до 0,25 м. Големият камък вероятно е бил вграден в огнището, но при разрушаването на землянката е изместен на север и заема сега място, което тогава е било свободно. Вероятно от наличните в изкопа камъни е била изградена пещ с каменен свод така, че се е получило нещо като глинените пещи за изпичане на хляб (обр. 3). Само с това може да се обясни фактът, че всички камъни бяха обгорели, опушени, дори някои напукани от огъня. Вътре в огнището се откри дебел слой въглени и пепел. Това устройство на пещта ни дава основание да мислим, че тя е служила за отопление на землянката, което се е постигало от излъчване на топлина от нагорещените камъни.

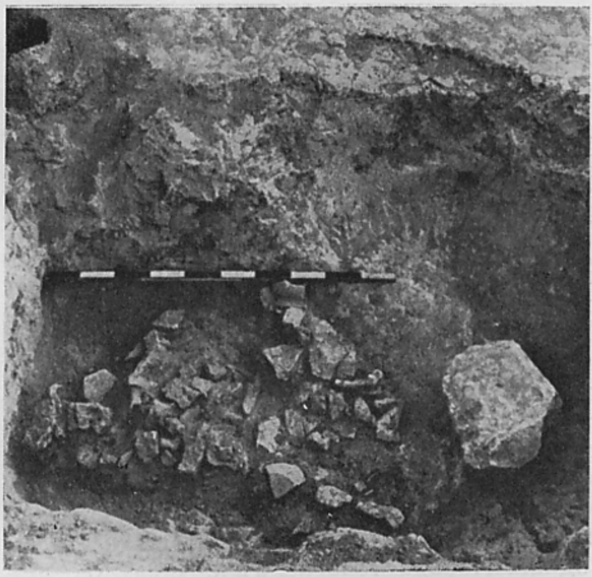

3 Каменна пещ на землянка № 1
Fourneau en pierre de la cabane souterraine № 1

От пода на землянката до пещта не бяха открити стъпала. Не бяха открити стъпала и при входа на землянката, понеже, както изтъкнахме по-горе, запазена е само 0,35 м височина от стените.

Землянка № 2. На изток от язовирната стена на около 30—40 м е прокопан канал, широк 7 м, за изтичане на водата при напълване на чашата на язовира. Този канал е прокопан през средновековното селище в местността „Асардере“. Той върви на изток и след това прави завой на юг и югозапад. Каналът е дълбок 1,60 м, а на места достига до 2 м. При прокарването на канала е прорязан културният пласт на селището в сек-

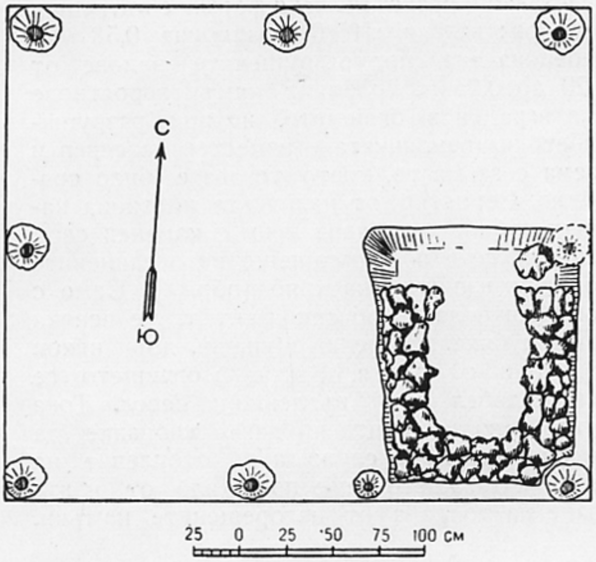

4 План на землянка № 1
Plan de la cabane souterraine № 1

тор Б (обр. 1). От разреза се установи, че по двете страни на канала има културни напластявания и че при изкопната работа са унищожени ценни находки.

На левия бряг на канала на 17,50 м източно от язовирната стена в разреза на пластовете, направен при изкопната работа, се очертаваше пласт от сиво-черна пръст, наситена с фрагменти от керамика, който пласт се врязваше дълбоко в жълтоглинестата здрава почва. Този разрез ме наведе на мисълта, че тук може да бъде открита землянка. Направен бе сондаж 4 × 5 м. Почвата по повърхността имаше сиво-чер цвят и е била обработвана в течение на дълги години. Поради това на дълбочина до 0,40 м не бяха открити никакви находки. По цялото протежение на сондажа, на дълбочина от 0,40 до 0,60 м, почвата запазва сиво-черния си цвят, като на места се появяват малки петна от жълта пръст. В този слой бяха открити 32 фрагмента от глинени съдове с линейни и вълнисти орнаменти, някои от тях с излъскана повърхност и с мрежест орнамент, и 50 кости, цели и парчета, от домашни и диви животни.

В четвъртия слой, на дълбочина от 0,60 до 0,80 м, по протежение на целия сондаж пръстта е кафява, примесена с жълта глина. Тук вече се очертаха напълно границите на землянката, която на дълбочина 0,70 м от повърхността започва да се вкопава в здрава почва. В четвъртия слой се намериха 45 фрагмента от глинени съдове, много дъна, устия и др. Повечето от фрагментите са с линейни и вълнообразни орнаменти, а няколко от тях са с излъскана повърхност и мрежест орнамент. Един фрагмент от тухла носи знак в единия си край (обр. 2). Намерени бяха и 46 кости, цели и парчета, от домашни и диви животни и 5 от птици.

Петият слой, от 0,80 до 1,00 м дълбочина, се разкопа върху площта на самата землянка. Пръстта продължава да е кафява, примесена на места с жълта пръст. Вън от очертаните стени на землянката на дълбочина 0,80 до 1 м почвата е здрава без никакви находки в нея. Това даде възможност да се проследи вкопаната част на землянката в здравата почва. В петия слой бяха намерени 36 фрагмента от глинени съдове с линейни и вълнисти орнаменти и няколко кости от домашни и диви животни.

В шестия слой, на дълбочина 1—1,20 м в землянката, цветът на пръстта се запазва същият като този на предходния. Разкопа се само вътрешността на землянката. Намерени бяха 42 фрагмента от глинени съдове с линеен и вълнист орнамент. Тук не бяха намерени фрагменти с излъскана повърхност и мрежест орнамент. В този слой бяха намерени също и 19 кости от домашни и диви животни.

В седмия слой, на дълбочина 1,20 до 1,40 м, и в осмия, от 1,40—1,60 м, по протежение на цялата землянка пръстта запазва кафявия си цвят с известни малки примеси от жълта пръст. В тези слоеве вече се появяват дребни, опушени от огън камъни, разпръснати по пода на землянката. На 1,60 м

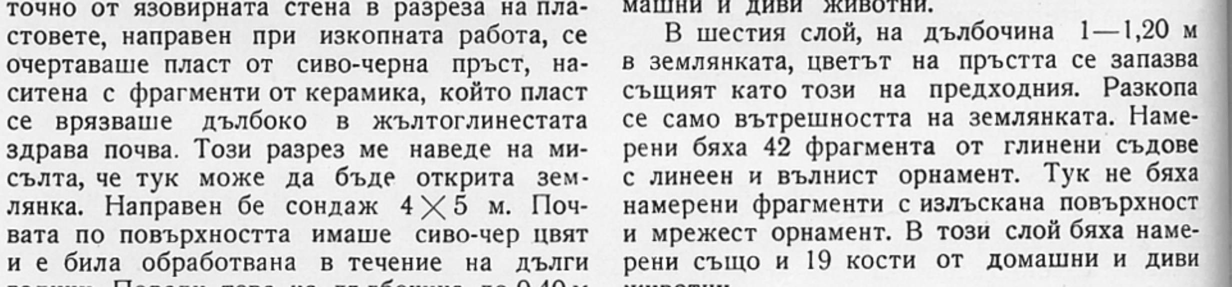

5 Вертикален разрез на землянка № 1
Coupe verticale de la cabane souterraine № 1

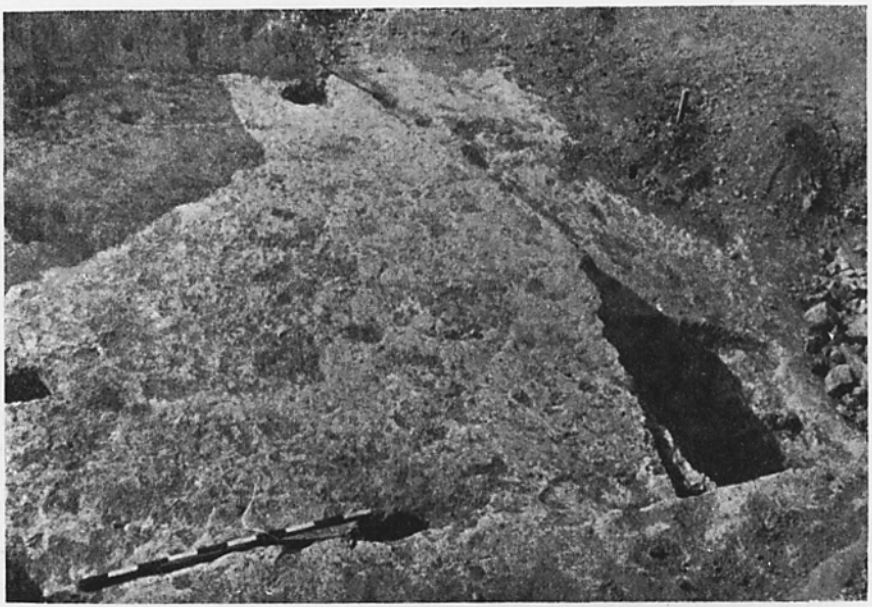

6 Землянка № 2
Cabane souterraine № 2

дълбочина от сегашната повърхност бе разкрит окончателно и подът на самата землянка. Тази новооткрита землянка в местността „Асардере“ бе обозначена с № 2. След цялостното разкопаване на землянката се установи, че тя е вкопана в земята в здрава почва на дълбочина 0,90 м (обр. 9.) Стените на землянката са изсечени отвесно и доста правилно. По тях не са запазени никакви следи от дъсчена или някаква друга облицовка. За влизане в землянката в югозападния ъгъл при входа ѝ се откриха две стъпала, високи по 0,35 м (обр. 8). Подът на землянката е трамбован много добре и измазан с глинена мазилка 3 см, дебела. Стените в долната част са също измазани. Землянката е ориентирана на югоизток. Тя има следните размери: източна страна 3,10 м, западна 3,20 м, северна 3,50 м и южна 3,70 м. Североизточният ѝ ъгъл е унищожен при изкопната работа за прокарване на канала (обр. 6 и 8). Покривът на землянката се е поддържал от греди. Открити бяха по едно гнездо в трите ъгъла на землянката. Можем да предполагаме, че четвъртото, в североизточния ъгъл, е унищожено при изкопната работа. В южната и западната страна между две ъглови гнезда бяха открити и по още две гнезда, а в северната и източната страна — само по едно гнездо. Другите вероятно са унищожени при изкопната работа. В тези гнезда са били поставени гредите. Гнездата в горната си част са с диаметър 0,25—0,42 м, а в долната си част се стесняват до 0,15 м в диаметър. Всички те са издълбани в здравата жълтоглинеста почва. Дълбочината им е различна — от 30 до 60 см от пода на землянката. От формата на гнездата се вижда, че гредите са били обли. В две от тях в долната част бяха открити слаби следи от изгнило дърво, вероятно от гредите.

Пещта се намира в югоизточния ъгъл и е била изградена в предварително изкопана яма на дълбочина 0,75 м от нивото на пода на землянката (обр. 6 и 9). Тази пещ е напълно аналогична с пещта в землянка № 1. Пещта на землянка № 2 е изграждана на два пъти и затова фактически бяха открити две пещи една върху друга, отделени със слой пръст, дебел 0,25 м, примесен с фрагменти от глинени съдове.

Трябва да отбележим, че и двете пещи — долната и горната — не бяха засегнати от изкопните работи, и затова можахме да направим пълни и точни наблюдения върху тяхното изграждане и устройство. Първоначално бе разкрита втората, или горната, пещ, която е изградена по същия начин както първата — от дребни и няколко по-едри ломени камъни. Няколко опушени и обгорели камъни от втората пещ бяха разпръснати по пода на землянката. Двете пещи имат подковообразна основа. Те са изградени много грубо и несръчно — подковообразната основа от по-едри камъни, а сводестата част от по-дребни (обр. 8). Горната, или втората, пещ лежеше върху пласт обгоряла пръст, дебел 8 см. Върху тази пръст се откри дебел слой от въглени и пепел. При разчистване камъните от горната пещ, която е имала свод, сега разрушен, бяха открити над 30 фрагмента от глинени съдове и един прешлен за вретено, а също и 26 кости, цели и парчета, от домашни и диви животни. Трябва да се отбележи, че керамиката бе еднотипна — с вълнисти и линейни орнаменти. Фрагменти с излъскана повърхност и мрежест орнамент, устия от кани с тризлистно устие не бяха открити. В обгорелия глинен под на горната пещ бяха открити 12

7 Каменна пещ на землянка № 2
Fourneau en pierre de la cabane souterraine № 2

фрагмента от същия тип керамика и 8 кости от домашни и диви животни.

Първата, или долната, пещ е била изградена първоначално от големи ломени камъни във форма на подкова, а над тази основа е бил изграден каменен свод. Сводестата каменна част беше почти напълно разрушена и запазена само подковообразната форма на пещта. Вкопаната част има правоъгълна форма с размери: дължина на източната страна 1,60 м, на западната 1,66 м и ширина на южната 1,15 м и северната 0,95 м. Стъпала за слизане до долната пещ не бяха открити. Ако тези стъпала са съществували в северната страна на пещта, те са били унищожени при изкопната работа за прокарването на канала. Долната пещ се издига на 0,35 м височина от обгорелия под, а горната — на 0,25 м над слоя от пръст, примесена с керамични фрагменти. По такъв начин горната пещ се издига над пода на землянката на 0,10 см. След окончателното разчистване на камъните от долната пещ се откри напълно обгорелият под на пещта, покрит със слой от пепел и въглени, дебел около 10 см. Между камъните и по самия под бяха открити над 80 фрагмента от глинени съдове с вълнисти и линейни орнаменти. Фрагменти с излъскана повърхност и мрежест орнамент, от кани с трилистни устия, от амфоровидни съдове и др. не бяха открити. Открити бяха два прешлена за вретено (обр. 12). Върху два от фрагментите от глинени съдове по дъната личаха знаци (обр. 12). Открити бяха също 36 кости, цели и парчета, от домашни и диви животни. Тук трябва да отбележим, че керамичните фрагменти от двете пещи са едни и същи, типично славянски, и затова трябва да смятаме, че тези две пещи в землянка № 2 са много близки по време. И двете пещи заемат по-голямата част от изкопа, а именно едно правоъгълно пространство с размери: дължина на източната и западната страна по 1,10 м и ширина на южната и северната страна по 0,85 м (обр. 9). Стените на пещта са грубо изградени и са дебели от 0,18 до 0,25 м. При разчистване на долната пещ бяха наброени над 600 дребни и няколко по-големи ломени камъни (обр. 7). Опушените и обгорели дребни камъни, а някои и слабо напукани от огъня, показват, че те са били вградени в каменния свод на пещта.

Керамика. В землянки № 1 и 2 по пода и във вкопаните пещи бяха открити сравнително много фрагменти от глинени съдове, два прешлена от вретено и кости от домашни и диви животни. Цели глинени съдове, а също и други находки не се откриха. Всички керамични фрагменти могат да се подразделят на две основни групи.

Към първата група се отнасят фрагменти от глинени съдове, които представляват широко отворени урни и гърнета без дръжки. Почти всички тези урни и гърнета са изработени на грънчарско колело от непречистена песъчлива глина и съдържат пясъчни зърна. Глината е вземана от местността „Асардере“. Един фрагмент от малък глинен съд е изработен на ръка много грубо, с не добре огладени стени и дъно (обр. 11). Изпичането не е равномерно. Вътрешните стени на съдовете имат сив и светлокафяв цвят, а външните — керемидово-червен, светлокафяв и сив. При лом обикновено имат сив цвят. Венчето е силно издадено навън. Няколко устия са по-слабо извити навън. Едни от фрагментите имат силно надебелен ръб на венчето с елипсовидно сечение, а други са

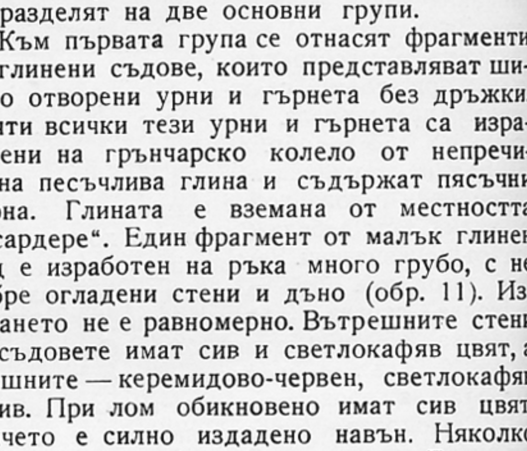

8 План на землянка № 2
Plan de la cabane souterraine № 2

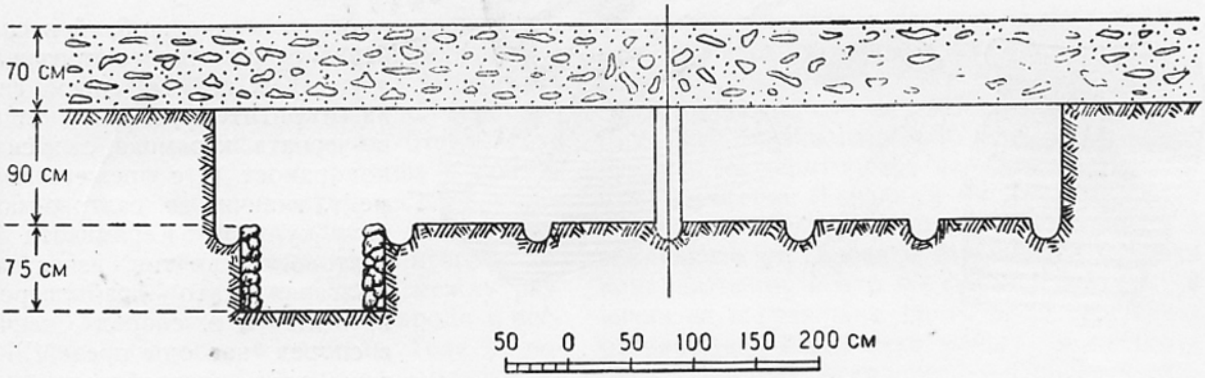

9 Вертикален разрез на землянка № 2
Coupe verticale de la cabane souterraine № 2

без надебеляване. Дебелината на стените е различна — от 5 до 8 мм. Всички фрагменти са орнаментирани с врязани околовръстни линии непрекъснато от шийката почти до дъното. Тази украса е правена на ръка с единично острие, обикновено изработено от кост, и в по-редки случаи с шаблони, като при тегленето на околовръстните линии е било използувано грънчарското колело. Някои фрагменти под венчето са орнаментирани с вълнисти линии с острие, но без грънчарско колело (обр. 12).

Тази керамика е известна като славянски тип керамика. Аналогични фрагменти от глинени урни и гърнета са открити в Плиска,[1] Преслав,[2] Попина,[3] некропола при гара Разделна,[4] в Румъния[5] и др.

Керамиката от I група, открита в землянките № 1 и 2, е напълно аналогична с керамиката, открита в долния културен пласт на обект № 31 във външния град на Плиска. Тази керамика е открита в землянка № 4 с вкопана в земята пещ и се датира към VIII в.[6] Разглежданите фрагменти от глинени съдове, открити в землянките № 1 и 2, също могат да се отнесат към VIII в.

Към втората група керамика, открита в землянка № 1, се отнасят фрагменти от глинени съдове: амфоровидни с две плоски дръжки, кани с трилистно устие и една дръжка, гърнета с овално-бъчвовидно тяло с две срещуположни плоски дръжки с тесни уши, делви и др. (обр. 12). Формата на амфоровидните съдове не може да се възстанови въз основа на откритите фрагменти. Запазен е фрагмент от цилиндричното тясно и късо гърло на един амфоровиден съд с част от двете плоски дръжки, върху които има слабо изпъкнала по средата им надлъжна лента (обр. 10). Запазени са фрагменти и от тялото на този тип амфоровидни съдове. Тези фрагменти са изработени на грънчарско колело от добре пречистена глина. Отвътре и отвън имат червенокеремиден цвят, а при лом — кафяв и тъмнокафяв. По тялото тези амфори са орнаментирани с широко врязани бразди (обр. 13). Аналогични фрагменти и цели амфоровидни съдове са открити в Плиска,[7] Преслав[8] и др. Този тип амфоровидни съдове се датират към VIII—IX в. Фрагменти от кани с една дръжка и трилистно устие бяха открити много малко в землянките № 1 и 2. Бяха открити фрагменти от гърнета с овално-бъчвовидно тяло с две дръжки (обр. 13). Фрагментите са с излъскана повърхност и с украса от отвесни лъскави линии или с линии, пресичащи се диагонално, като образуват ромбовидни форми (обр. 14). Аналогични фрагменти и

---

[1] Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—47 г. Разкопки и проучвания, III, 1948, стр. 215—221, обр. 44—49; Ст. Михайлов и Ат. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ, XXII, 1955, стр. 278 – 283, обр. 18, 19.

[2] Ст. Станчев, Домашната керамика от Преслав. Разкопки и проучвания, III, 1948, стр. 132—133, обр. 4 и 5; Л. Огненова и С. Георгиева, Разкопките на манастира под Вълкашина, Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 398—399, обр. 30—34.

[3] Ж. Въжарова, Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско, 1956, стр. 38, обр. 28.

[4] Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна, Археология, кн. 3—4, 1959, стр. 55—60, обр. 36—41.

[5] М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы в связи с несколькоми археологическими памятниками VI—XII в. в. на территории РНР, Dacia, I, 1957, стр. 312 сл.; Gg. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, Capidava, vol. I, 1958, стр. 179 сл.

[6] Ст. Михайлов и Ат. Милчев, ц. с., стр. 288.

[7] С. Георгиева, Разкопки на могила XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 18, обр. 12 и 13; К. В. Шкорпил, ИРАИК, X, 1905, Альбом, табл. LX (c_1); Ст. Станчев, Керамиката от голямата могила в Плиска. Разкопки и проучвания, III, 1948, стр. 230, обр. 2 ($_{10}$).

[8] Ст. Станчев, Домашната керамика от Преслав. Разкопки и проучвания, III, 1948, стр. 144, обр. 22.

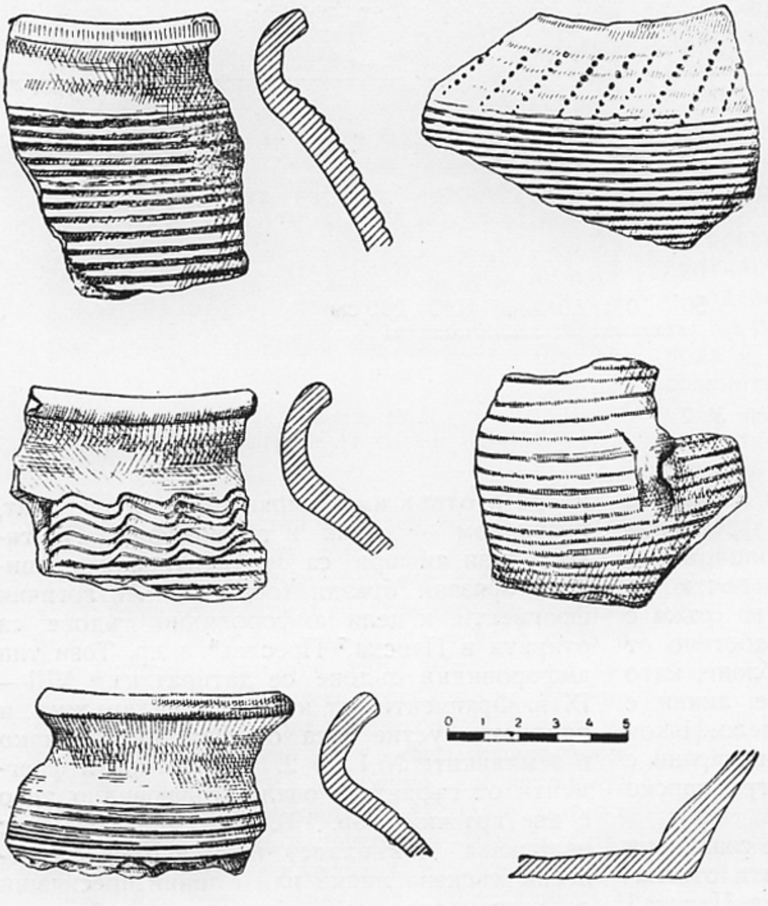

10 Фрагменти от глинени съдове от землянка № 1
Fragments de vases en argile de la cabane souterraine № 1

цели съдове са открити в Плиска,[1] в некропола при Нови пазар[2] и др.

Открити бяха и фрагменти от глинени съдове, изработени на грънчарско колело, добре изпечени и боядисани отвън с червена боя (обр. 13). Този тип керамика не се среща по-късно от VIII в. и е характерна за ранновизантийския период. Керамичните фрагменти от втората група въз основа на аналогиите могат да се датират както първата група към VIII—IX в. Тук трябва да отбележим, че керамичните предмети от първата група бяха открити предимно в огнището и по пода на землянка № 2, докато керамичните предмети от втората група бяха открити в слоевете над пода на землянката, и то във вкопаната ѝ част в земята. Така че по пода и в пещта на землянка № 2 се откри еднотипна славянска керамика, и то само от първата група. Това дава възможност въз основа на керамиката да отнесем и самата землянка към VIII в.

Фрагментите от глинени съдове от втората група, открити в землянките № 1 и 2, са много по-малко на брой в сравнение с фрагментите от първата група. Тук ще се спрем само на откритите фрагменти от сиво-черната керамика с лъскава повърхност и с мрежест орнамент, типична за салтово-маяцката култура. Керамиката от салтово-маяцки тип, известна в България като прабългарска, през IX—X в. според Станчев, а според нас още през VIII в. вече се е употребявала и от славянското население. Сиво-черната керамика с лъскава повърхност и с мрежест орнамент и каните с трилистно устие от двете землянки намират пълна аналогия в съдовете от новооткрития некропол при гара Разделна.[3] Некрополът доизяснява етническата принадлежност на този вид керамика от Плиска, Преслав, Мадара, Попина и другаде. При този некропол е установен само един погребален обред — трупоизгаряне, — характерен за славяните в езическия период. Освен това тук са открити глинени съдове с широко отворени устия, урни и гърнета без дръжки с вълнист и линеен орнамент и други вещи от погребалния инвентар, като тока с овална плочка, гроздовидна обица и обици с есовиден край[4] и др., които се свързват изключително само с материалната култура на славяните. Некрополът от гара Разделна е датиран правилно към VIII в.[5]

Въз основа на находките от некропола, предимно керамиката, ние датираме и откритите фрагменти от глинени съдове в землянки № 1 и 2 също към VIII в. и изясняваме етническата принадлежност на сиво-черната керамика с лъскава повърхност и с мрежест орнамент и каните с трилистно устие, открити в тези две землянки.

Землянките № 1 и 2, открити във външния град в Плиска в местността „Асардере", са по форма, размери и устройство почти идентични с откритите досега землянки, на брой 5, в обект № 31 — Плиска.[1] Землянката е една твърде древна форма на жилище, свързана предимно с бита на отседналите земеделски племена, и се развива в зависимост от природните и историческите условия. Този тип жилища е доста разпространен в Югоизточна Европа през втората половина на първото хилядолетие между различните земеделски племена и народи и особено сред славянските племена. Това се потвърждава от откритите досега землянки на територията на Съветския съюз, като например в южноруските градища Пастерско, Монастирище, Мотронинско, Белско,[2] Райковецко,[3] Новотроицко,[4] Ужгород,[5] Киев[6] и др. Тези землянки, отнасящи се към VIII—XIII в., по своите планове и устройство не се различават от землянките от по-ранните периоди.

---

[1] С. Георгиева, Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 14, обр. 14, 18_{3} и $_{4}$ и 19_{1-4}.

[2] Ст. Станчев, Некрополът до Нови пазар, 1958, табл. XV и XVI.

[3] Д. Ил. Димитров, Ранносредновековен некропол при гара Разделна, Археология, кн. 3—4, 1959, стр. 55—60, обр. 40—42.

[4] Пак там, стр. 60.

[5] Пак там.

В последните няколко години землянки бяха открити в Румъния,[7] Чехословакия[8] и др. Приведените паралели на землянките от Плиска могат да бъдат увеличени, но и тези са достатъчни, за да потвърдят изказаната мисъл, че този тип жилище е имал широко разпространение. Тези землянки имат общ облик, общо устройство, поради това трудно е въз основа само на паралели от типологическо естество да се датират новооткритите две землянки в местността „Асардере“ — Плиска.

Землянките от местността „Асардере“ имат най-близки паралели със землянките, открити на територията на римската станция Диногеция (Гарван), а също и в Морещи в областта Търгу Муреш в Румъния.[9] В землянките от Гарван и Морещи са открити каменни пещи, които по форма, размери и начин на изграждане почти не се отличават от нашите.[10] Различието между землянките от местността „Асардере“ — Плиска и землянките в Гарван и Морещи е само в това, че каменните пещи в землянките № 1 и 2 са изградени в предварително изкопани ями под нивото на подовете им, а тези от Румъния са изградени на самия под. Напълно идентична каменна сводеста пещ, изградена в предварително изкопана яма под нивото на пода, бе открита в землянка № 4, обект № 31 — Плиска.[11] Подобна каменна пещ в

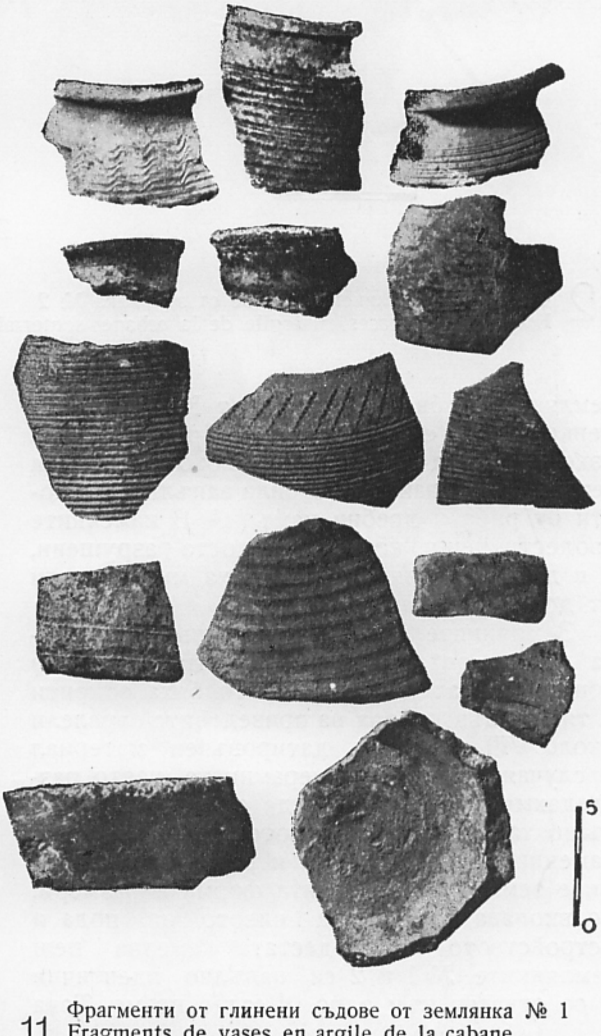

11 Фрагменти от глинени съдове от землянка № 1
Fragments de vases en argile de la cabane souterraine № 1

---

[1] Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 139—168, обр. 78—111; Ст. Михайлов и Ат. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, стр. 260—288, обр. 9, 12 до 17.

[2] Н. Н. Воронин, Жилище, История культуры древней Руси, I, М.—Л., 1948, стр. 205.

[3] В. К. Гончаров, Райковецкое городище, Киев, 1950, 10—13, 48—57.

[4] И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА СССР, № 74, М—Л., 1958, стр. 51—138.

[5] К. В. Берняковиич, Исследования древнеславянского поселения VIII—IX в. в. в г. Ужгороде, КСИА, вып. 3, Киев, 1954, стр. 39—48.

[6] М. К. Каргер, Древний Киев, М.—Л., 1958, стр. 285—369, обр. 55—80.

[7] M. Petrescu—Dîmbovita, Resultatele ultimelor cercetariale arheologilor sovietici cu privire la asezarile de tip Romen—Borșevo şi importanţa lor pentru arheologia R. P. R. Studii și cercetari de istorie veche, t. V, № 3—4, 1954, стр. 569—584.

[8] J. Kudrna'č, Slovanska' obydli na hradišti v Klučove, Archeologické rozhledy, ročnik VII, sešit I, 1955, стр. 61—75.

[9] Материалите от Гарван (Dinogetia) са обнародвани от авторски колектив начело с Gh. Stefan в Studii și cercetari de istorie veche, I, 1951, 19—49; t. III, 1952, 349—416, и t. IV, 1953, 240—261, а тези от Морещи в същото списание, t. IV, 1953, 275—306, от авторски колектив начело с K. Horedt.

[10] Studii și cercetări, t. IV, 245, обр. 7; 247, обр. 10 (Гарван); 287, обр. 10 (Морещи).

[11] Ст. Михайлов и Ат. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, стр. 269—273, обр. 12 и 14.

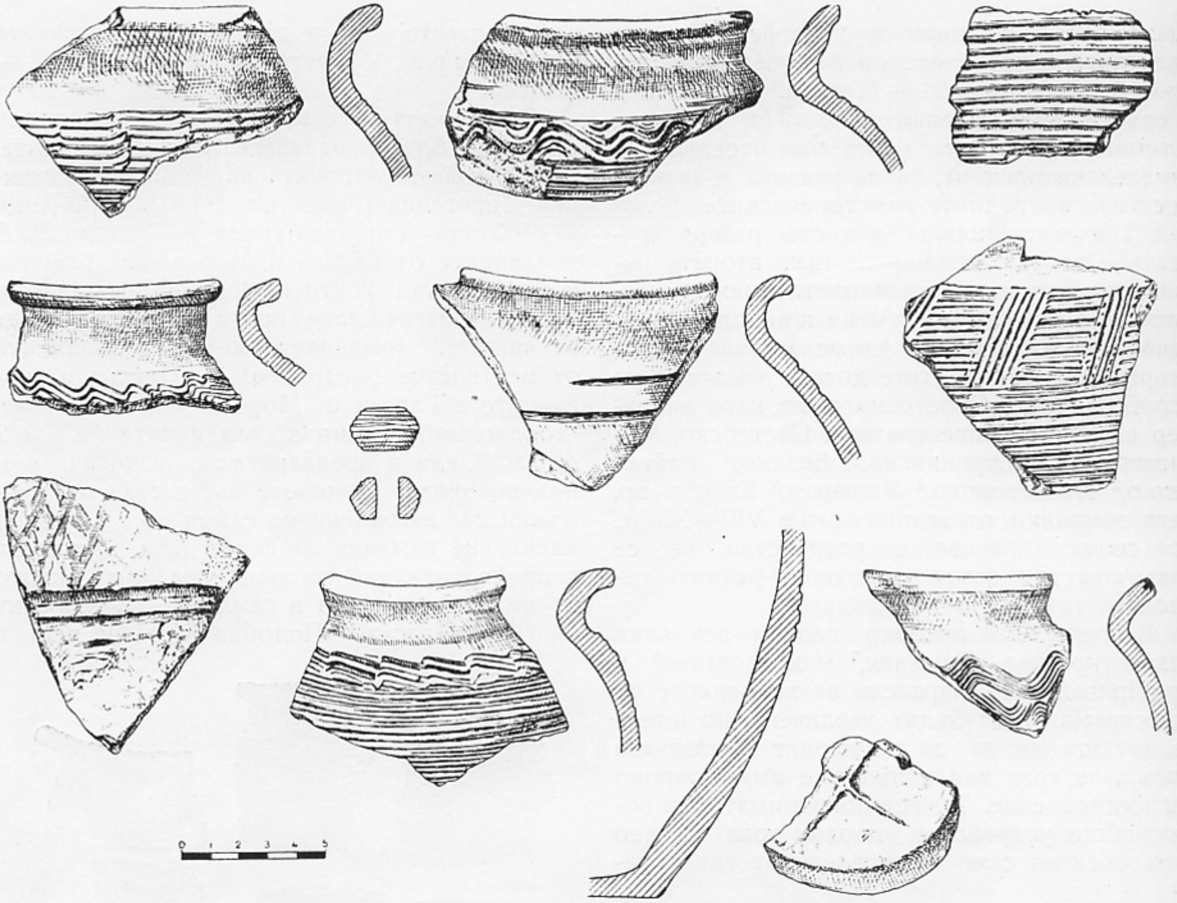

12 Фрагменти от глинени съдове от землянка № 2
Eragments de vases en argile de la cabane souterraine № 2

землянка е обнародвана и от Ю. В. Кухаренко, който е открил при с. Приволное яма, изкопана пред пещта под нивото на пода на землянката. Тази яма е била запълнена с кости от риба и дребни камъни.[1] В каменните сводести пещи, които бяха доста разрушени, и в двете землянки се откриха много кости от домашни и диви животни.

Землянките № 1 и 2, открити в местността „Асардере“, могат да се датират въз основа на материалите, които бяха открити в тях, и въз основа на приведените паралели около VIII в. Главен датировъчен материал в случая е предимно керамиката, която разгледахме, обаче трябва да се има пред вид също така и устройството на сводестите каменни пещи, формата и размерите на самите землянки. По своята форма и размери, по вкопаната яма под нивото на пода и устройството на сводестата каменна пещ землянките № 1 и 2 са напълно идентични и се отнасят към едно и също време. Това се потвърждава и от огромния керамичен материал, открит в тях.

При сондажните разкопки в местността „Асардере“ в секторите А и Б (обр. 1) бяха открити фрагменти от глинени съдове,[2] напълно идентични с тези от землянките. Въз основа на всичко това и главно въз основа на откритите землянки № 1 и 2 и материалите в тях можем да направим извод, че тук е съществувало ранносредновековно селище, което може да се отнесе не по-рано от VIII в.

Открития тип землянки в местността „Асардере“ и напълно аналогичните землянки в обект № 31 — Плиска, на брой 5, с характерния тип сводести каменни пещи, откритите фрагменти в землянките от груба, славянски тип керамика, която продължава своето развитие по форма и орнаментация по-късно, не можем да свържем с прабългарския народностен елемент, а със славяните като отседнало земеделско население. Откриването на землянките в местността „Асардере“ дава възможност да се мисли за съществуването на едно ново селище, което се свързва с техните обитатели — славяните.

---

[1] Ю. В. Кухаренко, Поселение и могильник полей погребений в с. Привольном, СА, XXII, 1955, стр. 127.

[2] Непубликувани материали.

Откриването в Плиска на жилища тип землянки, на брой вече 7, ни позволява до известна степен да установим устройството и планировката на славянските жилища и селища в нашите земи. Изводът, който прави И. И. Ляпушкин в своя труд „Новотроицко градище“[1] за жилищата на източните славяни (землянки), напълно се потвърждава и от нашите открития в Плиска. И. И. Ляпушкин правилно изтъква, че в резултат на разкопките в Голямото Боршевско градище[2] в литературата се утвърдило мнение, че жилищата у източните славяни от VIII—X в. били съединени с помощта на вътрешни, подземни тайни преходи в единен комплекс.[3] Неголемият обем на проведените разкопки и неголемите части от изследваните селища не само не помагали за уточняването и за изясняването на този въпрос, но, обратно, само го забърквали.[4] Въз основа на откритите жилища в Новотроицкото градище и въз основа на всички досегашни открити жилища тип землянки и на всички изследвания, направени на територията на източнославянските племена в древна Русия, се установява цялата несъстоятелност на това твърдение.[5]

В откритите в Плиска землянки (на брой 7) и на терена около тях ние не можахме да установим никъде подземни ходове, въпреки че някои от землянките, като № 1 и 4, са много близки една до друга (обект № 31 — Плиска). От това следва, че и землянките в Плиска не се свързват помежду си[6] с подземни ходове.

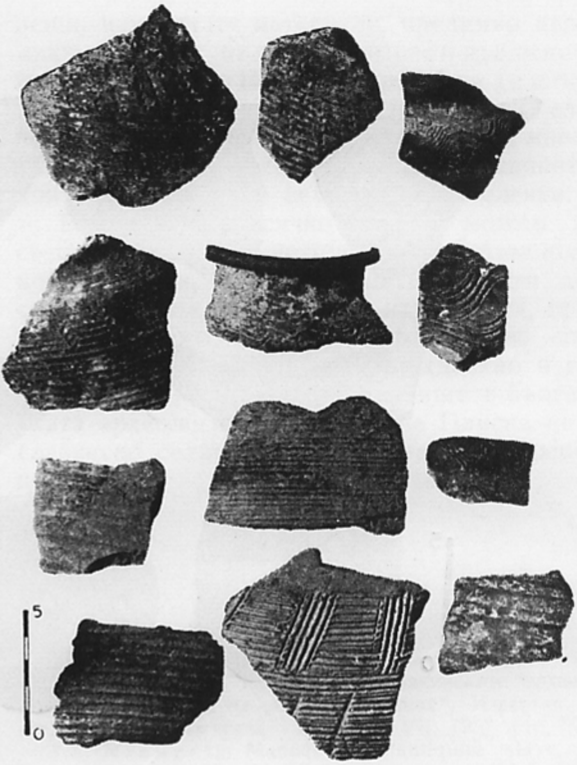

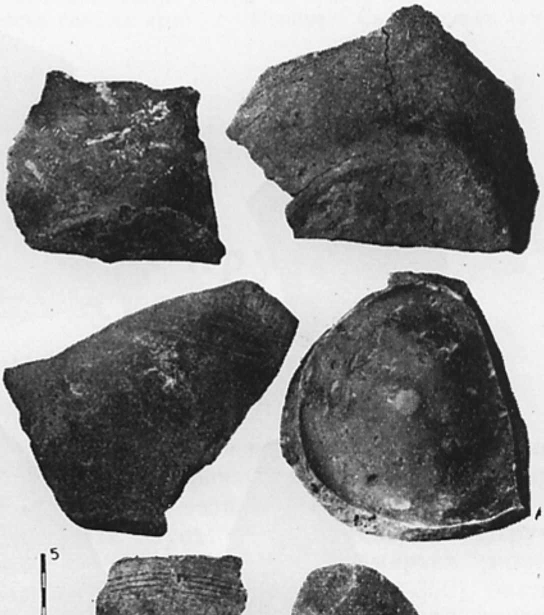

13 Фрагменти от глинени съдове от землянка № 2
Fragments de vases en argile de la cabane souterraine № 2

---

[1] И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА СССР, № 74, М.—Л., 1958, стр. 229.

[2] П. П. Ефименко, Ранне славянские поселения на среднем Дону, Сообщения ГАИМК, 1931, № 2, стр. 7—8; П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнеруские поселения на Дону, МИА СССР, № 8, М.—Л., 1948, стр. 20 и сл.

[3] П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, Изд. 2-ое, М., 1953, стр. 163—164; 287—288.

[4] П. Н. Третьяков, Стородовнi и словянськi городища у верхнiй течiї, Ворскла, Археологiя, I, Київ, 1947, стр. 129; М. Ю. Брайчевский, Об „антах“ Псевдомаврикия, СЭ, кн. 2, 1953, стр. 32—36.

[5] И. И. Ляпушкин, ц. с., стр. 299.

[6] Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 168; Ст. Михайлов и Ат. Милчев, ц. с., стр. 269—271, обр. 1.

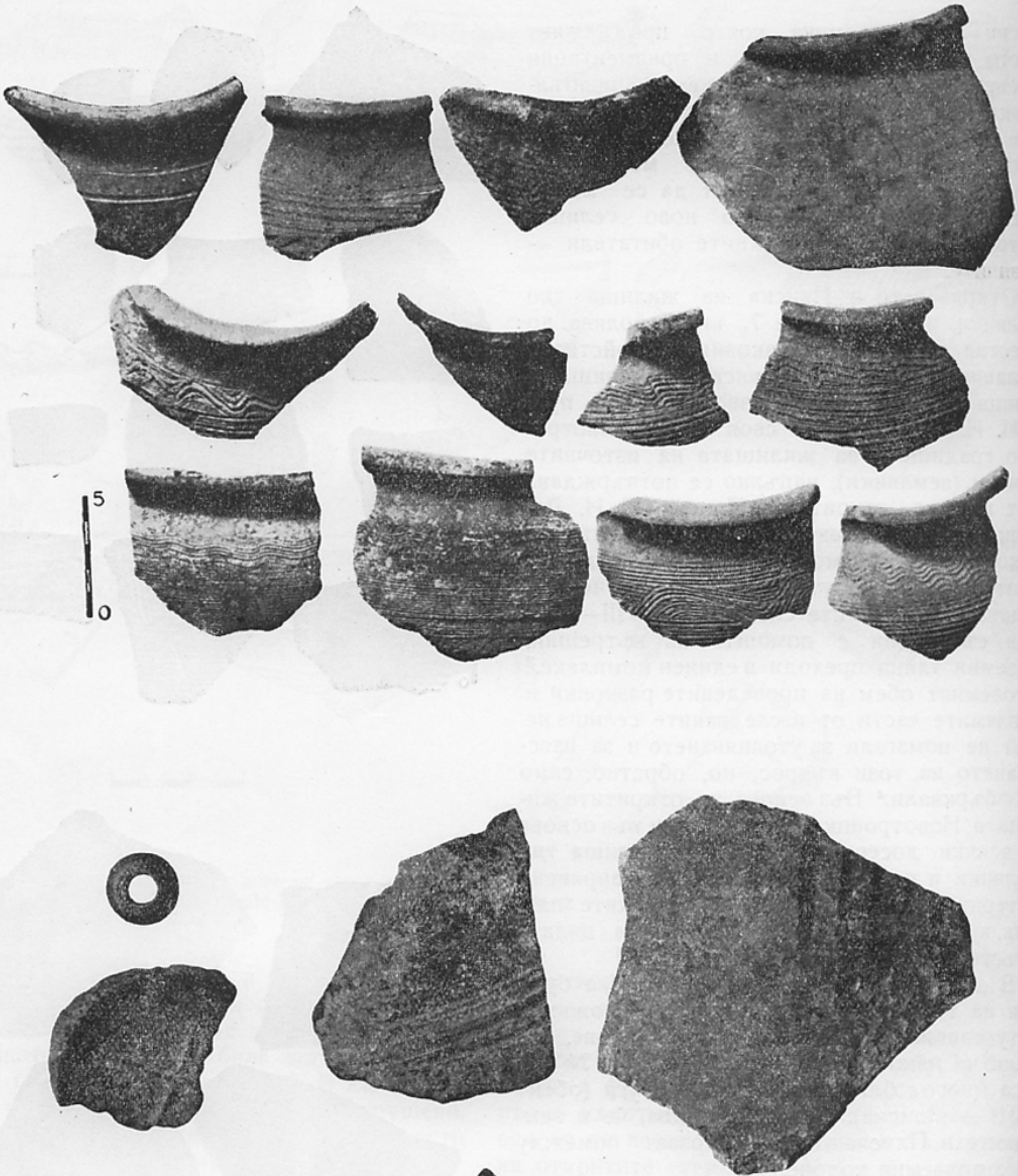

14 Фрагменти от глинени съдове от землянка № 2
Fragments de vases en argile de la cabane souterraine № 2

За славянските жилища тип землянки намираме съвсем бегли сведения в Стратегикона от края на VI и началото на VII в. Псевдомаврикий, съобщава, че „те (славяните и антите — б. м.) правят на много страни изходите на жилищата си поради опасностите, които ги дебнат“.[1] От това бегло споменаване обикновено се заключава, че славянското селище представлявало сложен комплекс от землянки, разположени около една централна площадка и съединени помежду си с вътрешни преходи.[2] Тези изводи, за които вече говорихме, напълно се опровергават от откритията в Новотроицкото градище, а също и от откритите землянки в Плиска. Въз основа на сведенията на Псевдомаврикий „селищата на славяните и антите са разположени надлъж по течението на реките и се допират едно до друго, така че помежду им няма значително разстояние“.[3] Сведенията на Псевдомаврикий могат да бъдат отнесени и към новооткритото славянско селище в местността „Асардере“ по левия бряг на едноименната рекичка.

Откритите материали в местността „Асардере“ показват, че основният поминък на местното население е бил земеделието. Наред с него са били развити скотовъдството и ловът, както се вижда от намерените кости на домашни и диви животни.

Откритите в местността „Асардере“ селища и две землянки със сводести каменни пещи, намерените материали, предимно керамика, ни дават пълно основание и въз основа на сведенията на Псевдомаврикий да ги свържем не с прабългарския народностен елемент, както се е постъпвало досега от много наши и чужди археолози, но със славяните, които са отседнало земеделско население.

Във връзка с всичко това не можем да се съгласим с мнението на М. И. Артамонов,[4] който твърди, че паметниците, открити досега в Плиска, в частност керамиката, принадлежат само на прабългарите. Това според М. И. Артамонов потвърждавало и господствуващото досега становище в българската археологическа наука, че Плиска не е славянско селище, а прабългарски укрепен център.

---

[1] Г. Цанкова-Петкова, Материалната култура и военното изкуство на дакийските славяни според сведенията на „Псевдомаврикий“, Известия на Института за българска история, VII, 1957, стр. 336.

[2] L. Niederle, Manuel de l'antiquité slave, II, Paris, 1926, стр. 98; М. Ю. Брайчевский, ц. с., стр. 30.

[3] Г. Цанкова-Петкова, ц. с., стр. 335.

[4] М. И. Артамонов, К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар. Славяно-българско селище край с. Попина, Силистренско, 1956, стр. 7.

Триконхална църква в с. Крупник, Благоевградско

СТАНЧО СТАНЧЕВ

Най-старите исторически сведения за с. Крупник датират от последните десетилетия на Второто българско царство — XIV в. Многобройни находки във и около селото обаче показват, че там е имало живот още дълго преди това.

Селото е разположено по източните спусъци на планината Влахиня, над десния бряг на р. Струма. Северно от селото в местността „Св. Георги“ е била открита голяма гробница от римско време.[1] Западно от селото на върха Градище стоят развалините на една гъсто застроена крепост. В местността „Боро“ е била открита преди години „подземна стая“ — вероятно също гробница. Старини са откривани и в самото село, предимно в източната му част. Там, близо до стръмните спусъци към долината на Струма, из селските дворове са намирани монети на император Констанций (337—350), оловни тръби на водопроводи, останки от някакво зидано водохранилище, делви, зидани гробници и обикновени гробове, в които е имало медни и бронзови пръстени. Всичко това показва достатъчно убедително, че в тая част на селото са запазени следи от някакво селище от къснoримската епоха и некропол от средновековието.

---

[1] А. Рашенов, Гробница при с. Крупник, ИАИ, VIII, стр. 434 сл.

Един строеж в тази част на селото през 1947 г. даде възможност да се прибавят нови данни към историята на това селище. Непосредствено до стръмните спусъци към долината на реката се намира едно оброчище, гдето била издигната джамия, по предание, когато селото било потурчено (през XVII в.). На това място започнали да строят здравен дом и още с първите копки попаднали на погребения и останки от сгради. До нашето пристигане там открили и разрушили няколко гроба. След това под наше наблюдение бяха разчистени части от стари градежи, а малко по към юг, върху една височинка непосредствено до самото оброчище — голяма част от една триконхална църква.

Погребенията се простират по цялата дължина на направения изкоп — повече от 20 м — и на дълбочина на около 1 м от повърхността на терена. Всички те са ориентирани от запад (главата) към изток (краката). На много места личаха следи от изгнили дървени ковчези, както и гвоздеи от тях. В някои погребения са били намирани пръстени и никакъв друг инвентар (обр. 1 *д*). Тук-там между погребенията с дървени ковчези са откривани гробове, изградени от тухли и покрити с двустрях тухлен покрив.

В източната част на разкопавания терен, близо до стръмнината, некрополът се простира върху развалините на едно по-старо съоръжение. Гробовете бяха попаднали между две стени, изградени от валутъци, слагани на неправилни редове и спойвани с бял хоросан без примес от чукана тухла. Стените са свързани помежду си под прав ъгъл, обърнат почти точно към север. Високи са не повече от 0,60 м и също толкова дебели. В северната стена е имало засводен отвор, допълнително зазидан със същите камъни и хоросан. Друг отвор има в източната стена на помещението, много по-тесен от първия. Страницата му е иззидана от тухли и е имала също тухлен свод (обр. 2 *м*). Две широки тухли лежат в прага му. Размерите им са 31/31/4 см, фугите между тях са дебели 2,5—3 см. От външната страна пред отвора се откриха ред тухли, по всяка вероятност от настилка.

Предназначението на помещението, което се огражда от североизток и северозапад от описаните стени, остана неясно до момента, когато бе разчистено вътрешното му пространство. Близо до източния отвор, малко под нивото на прага му, се откри хоросанена настилка. В нея бяха вложени и изправени отвесно седем глинени тръби с диаметър 19—20 см, цилиндрични, дебели около 1,5 см (обр. 1 *а*, 44). Долният им край, с който стъпват в хоросанената настилка, има извит навън ръб. В долната им половина е изрязан под прав ъгъл тесен отвор (обр. 2 *в*). Тръбите бяха много начупени. От някои от тях бяха запазени само късове, прилепени в хоросанената подложка. При засводения отвор в стената се намери глинена тръбичка, дълга 10 см (обр. 2 *з*). Между тръбите върху хоросанената настилка бяха намерени два броя железни клещи (обр. 1 *е*). Насипът около тръбите се състоеше почти изключително от рушевини, пепел, въглени и горели материали, късове сгур и остъклена и сплавена маса.

От казаното се вижда, че откритото съоръжение е твърде вероятно част от отоплителна инсталация на някоя по-обширна сграда. Тръбите са носели под от тухли, дебели 6 см. Части от такива тухли се намериха в насипа. Отоплителната инсталация е обхващала вероятно и стените, за което говори малката глинена тръбичка, намерена при отвора в стената. Такива тръбички са поддържали чрез поставени в тях специални клинове облицовката на разстояние от същинската стена, за да минава между тях топлият въздух. Голяма част от сградата, изглежда, е свлечена по склона, тъй като почвата там е неустойчива.

За точната датировка на това съоръжение нямаме сигурни данни освен общия характер на градежа и странични данни. Ориентировъчно можем да го поставим между III и IV в. от н е.

Съоръжението с хипокауста бе повредено от по късни гробове. Един гроб със стени, изградени от четири реда половинки тухли, и покрит с двустрях тухлен покрив, бе разположен в самото помещение с хипокауста. За изграждането му е била разбита дори хоросанената настилка на хипокауста. Тухлите от стените на гроба са без спойка, а между тухлите на покрива е замазвана чиста жълта глина.

На разстояние 20 м южно от разчистеното съоръжение, върху плоско равно място, бяха разчистени почти напълно основите на една триконхална църква (обр. 1 *б*). Очевидно некрополът е заобикалял тази църква. Общата дължина на сградата е 16,30 м, а ширината през централната ѝ част — 11,75 м. Западната ѝ част е широка 5,5 м, все заедно с дебелината на стените. Последните са дебели между 0,80 и 1,00 м. Градени са с камъни и тухли и са запазени на височина между 0,65 м (северозападният ъгъл на централната част) и 0,80 м (срещуположният югоизточен ъгъл). Камъните — обли валу-

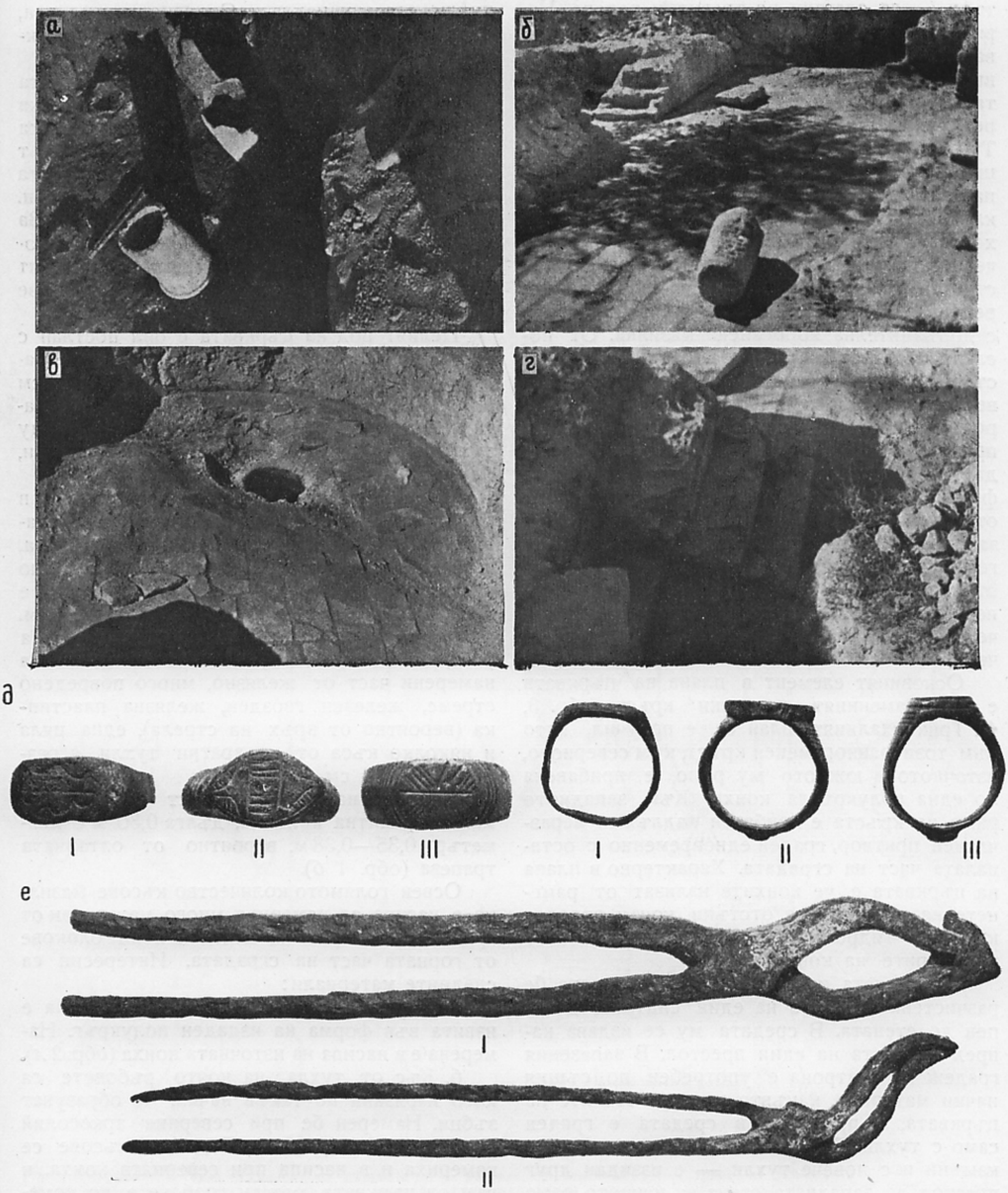

1 Крупник: *а* — останки от хипокауст; *б* — църквата, гледана от изток; *в* — северната конха на църквата; *г* — трон в южната конха на църквата; *д* — пръстени от гробове около църквата; *е* — клещи от хипокауста

Krupnik: *a* — vestiges d'hypocauste; *б* — l'église vue de l'est; *в* — abside septentrionale de l'église; *г* — trône dans la conque méridionale de l'église; *д* — bagues de tombeaux autour de l'église; *е* — tenaille de l'hypocauste тъци — са слагани на правилни редове. Нарядко между тези камъни са слагани и малки варовикови квадри. Между отделните каменни редове са слагани и правилни хоризонтални редове тухли, така че всеки единичен ред тухли отделя два съседни реда камъни. Тук-там между камъните са слагани при по-широките фуги отделни късове тухли. В запазената част на стените нямаше никъде клетъчен градеж. Спойката навсякъде е здрав хоросан. Фугите са широко замазвани, така че неравната от валутъците повърхност на стените е заравнена до лицето на тухлените редове. Отвътре стените са били покрити и с допълнителна хоросанена мазилка. От последната личат два пласта. Долният — по-старият пласт — е от здрав хоросан, съставен от вар и по-голям примес от пясък. Хоросанът на горния пласт е по-слаб, шуплив, примесен с тънки сламчици и плява. И върху двата пласта личат следи от стенописи с фрескова техника. Късове мазилка със следи от стенописи се намериха и в насипа, който запълваше църквата. Само върху един по-голям къс личи нещо по-определено — част от лице с око и ухо. В гамата на цветовете по намерените фрагменти личат: лилава, ясночервена, охро-кафява, ясножълта, зелена и черна.

Основният елемент в плана на църквата е равнораменният „латински“ кръст (обр. 3, 4). Триконхалният план се е получил, като към този равнораменен кръст, към северното, източното и южното му рамо, е прибавена по една полукръгла конха. Към западното рамо на кръста е прибавен надлъжен неразчленен притвор, граден едновременно с останалата част на сградата. Характерно в плана на църквата е, че конхите излизат от рамената на кръста чрез отстъпи, които отделят кръста — ядрото на конструкцията ѝ — от цилиндрите на конхите.

В източната конха-абсида на църквата бе разчистена основата на един синтрон, долепен до стената. В средата му се издава напред основата на един престол. В запазения градеж на синтрона е употребен по същия начин материал, какъвто има и в стените на църквата, а престолът в средата е граден само с тухли. По същия начин — по-малко камъни и с повече тухли — е иззидан друг престол до западната стена на южното рамо на кръста (обр. 1 *г*). Образуван е от три стъпала, като горното е най-широко и е служило вероятно за седало. Високо е от пода 0,67 м. Двете по-долни стъпала са високи съответно 0,30 и 0,10 м. Ширината им е 1 м. От двете страни на стъпалата и седалото е имало парапети, иззидани от половинки тухли, слагани надлъж. Отдясно на престола, в чупката, образувана от стената на църквата, е изградено още едно седало.

Притворът е отделен от същинската църква от една стена, в която има широка врата. В надлъжните стени на притвора са изградени плитки (0,40 м) аркосолии Сводът на северния аркосолий е изграден с помощта на тухли по обикновения за това начин. В аркосолиите е имало вероятно гробове. За съжаление ние нямахме възможност да продължим работата и остана неразкопан южният аркосолий, както и предполагаемите гробове в него.

Целият под на църквата е бил постлан с тухли, такива, каквито са употребени в градежа на стените — 36/24/4 см, 36/25/5 см и под. На много места тухлите от настилката са начупени или извадени. Тук-там между тухлите има и каменни плочи с размери, близки до размерите на тухлите.

При разчистването на пространството в църквата бе открито на нивото на настилката в северната конха устието на голяма делва, вградена в пода (обр. 1 *в*). Тя е служила по всяка вероятност за хранилище. Устието ѝ е широко 0,37 м и е дълбока (= висока) 1,40 м. Пълна бе с горяла черна пръст, примесена с горели материали. В насипа на делвата бяха намерени част от желязно, много повредено стреме, железни гвоздеи, желязна пластинка (вероятно от връх на стрела), една цяла и няколко къса от квадратни тухли с размери 32/33/4 см.

В насипа на олтарната част бе намерена малка гранитна колонка, дълга 0,80 м с диаметър 0,35—0,38 м, вероятно от олтарната трапеза (обр. 1 *б*).

Освен голямото количество късове мазилка в насипа се намериха много материали от градежа на църквата, както и цели блокове от горната част на сградата. Интересни са следните материали:

а. Тухла, на която едната тясна страна е извита във форма на издаден полукръг. Намерена е в насипа на източната конха (обр. 2 *л*).

б. Къс от тухла, на която ръбовете са косо изрязани по такъв начин, че образуват зъбци. Намерен бе при северния аркосолий на притвора (обр. 2 *а*). Подобни късове се намериха и в насипа при северната конха, и вън от църквата, между гробовете до помещението с хипокауста. Тези тухли са служили вероятно като корниз, може би вграден в петите на сводовете на църквата, отвътре.

в. Късове от плоски и извити керемиди (обр. 2 *б*). Върху някои по-големи късове плоски керемиди личат две или три надлъжни бразди, вдълбавани с пръсти в още меката

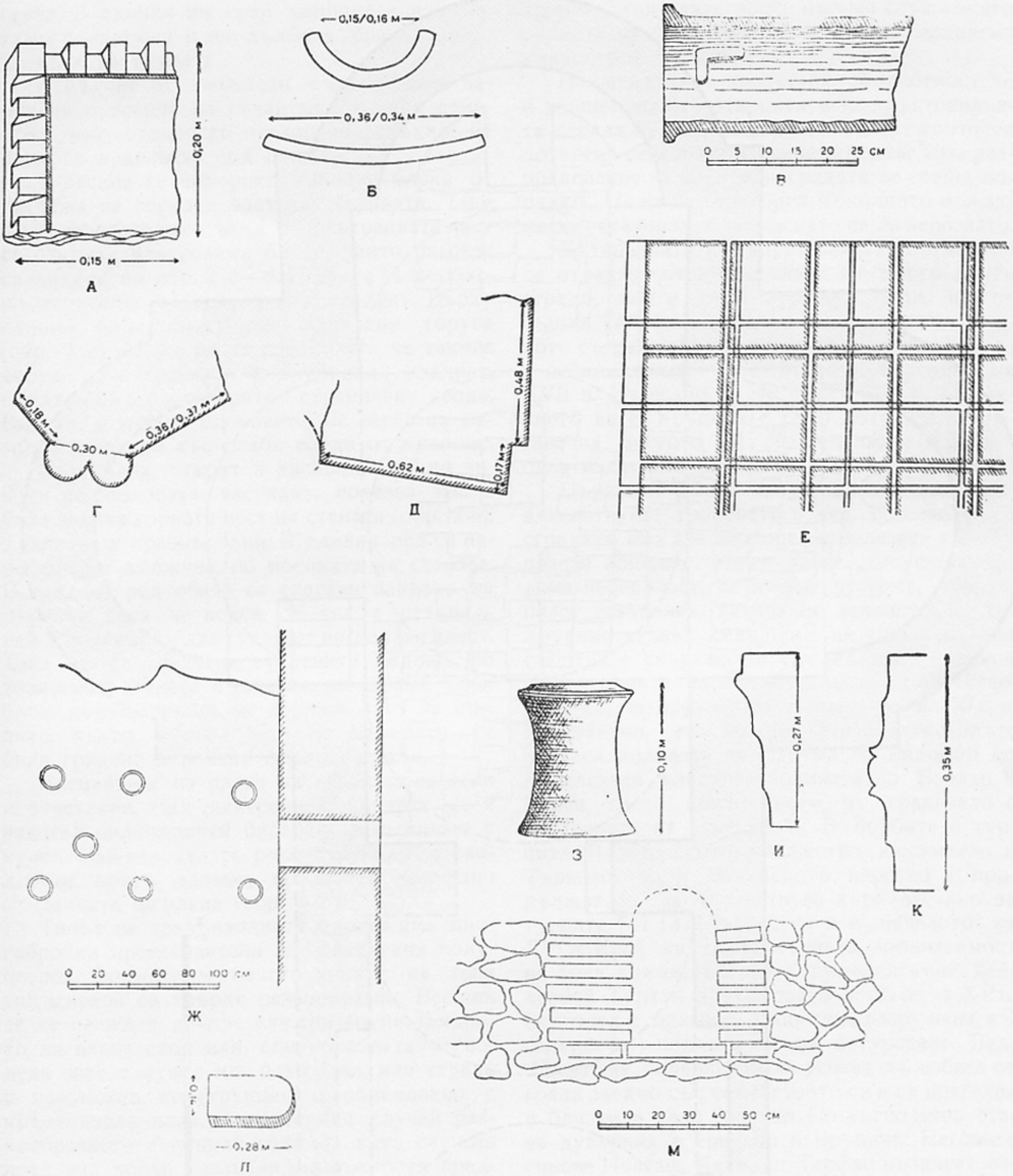
0,15/0,16 м
0,36/0,34 м
Б
0,20 м
0,15 м
А
0 5 10 15 20 25 см
В
Е
0,18 м
0,36/0,37 м
0,30 м
Г
0,48 м
0,62 м
0,17 м
Д
0,10 м
З
0,27 м
И
0,35 м
К
0 20 40 60 80 100 см
Ж
0,28 м
Л
0 10 20 30 40 50 см
М

2 Крупник: *а* — тухла от корниз от църквата ; *б* — разрези на керемиди ; *в* — тръба от хипокауста ; *г—д* — блокове от градежа на църквата — разрези ; *е* — схема на разположението на тухлените редове в църквата ; *ж* — план на хипокауста ; *з* — тръбчика ; *и—к* —архитектурни детайли северно от църквата ; *л*) тухла ; *м*) отворът на хипокауста.

Krupnik : *а* — brique de corniche de l'église; *б* — coupes de tuiles ; *в* — tuyau de l'hypocauste ; *г—д* — blocs de maçonnerie de l'église — coupes; *е* — schéma de la disposition des rangs de briques de l'église ; *ж* — plan de l'hypocauste ; *з* — peti tuyau de l'hypocauste ; *и—к* — profils de détails architecturaux en pierre au nord de l'église ; *л* — brique *м* — orifice de l'hypocauste.

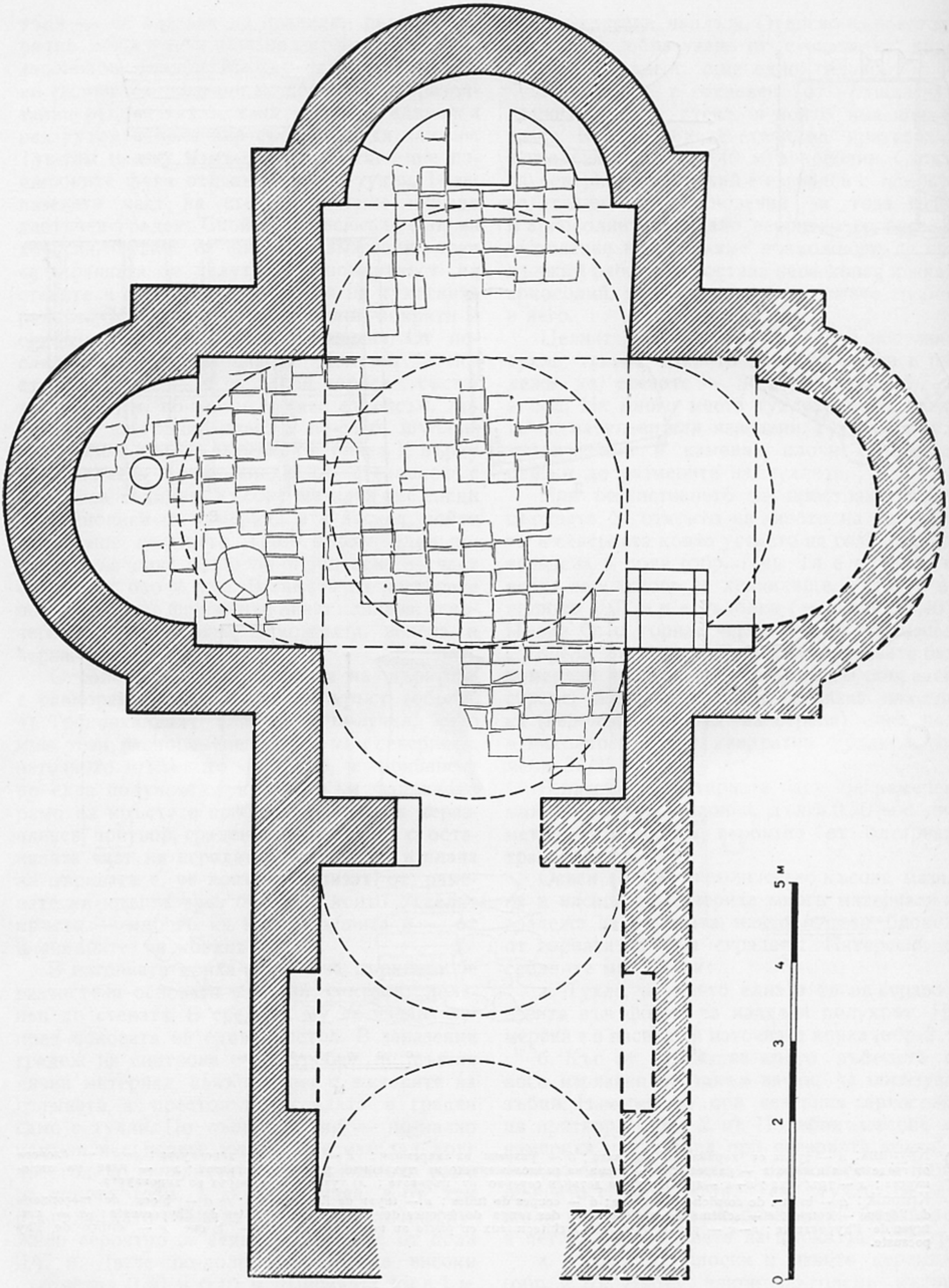

3 Църквата в Крупник. План и реконструкция
L'église de Krupnik. Plan et restauration

глина. В единия им край напряко е вдълбавана по-широка и по-дълбока бразда близо до края на тухлата.

г. Късове от стъклени съдове бяха намерени в насипа на разни места. Един единствен къс от плоско прозоречно стъкло бе намерен в делвата под пода.

В насипа се намериха няколко блока от градежа на горната част на църквата. Така до северозападния ъгъл на централната част се откриха два големи блока, чиито разрези са дадени на обр. 2 *г—д*. И двата са вероятно от ъглите на централния квадрат. Върху единия блок личат два издадени торуса (обр. 2 *г*). Може да се предполага, че такива торуси са очертавали подкуполния квадрат, поддържан от четирите странични свода. Върху единия от блоковете бе запазена мазилката заедно със слаби следи от живопис.

Друг блок, открит в насипа близо до нивото на подовата настилка, показва как е била зидана горната част на стената (обр. 2 *е*). Тухлите са правоъгълни. В единия ред са наредени по дължина по посоката на стената. В следния ред обаче са слагани напряко на първите, така че всяка от тях е стъпвала най-малко върху две тухли от по-долния пласт. Така са се менявали тухлените редове. По този начин стената е ставала по-здрава. Този блок показва също, че горната част на стените, както и сводовете на църквата са били градени вероятно само от тухли.

Елементите на плана на сградата са ясни и отчетливи. Над централния квадрат се е издигал цилиндричен барабан, завършващ с купол. Най-вероятната реконструкция на сводовете, която даваме, произтича нормално от данните на плана (обр. 4 *б*).

Типът на триконхалната църква има многобройни представители на Балканския полуостров. Формите и конструкциите на този тип църкви са твърде разнообразни. Все пак те се свеждат до две или три групи. В ядрото на плана стои или еднокорабната засводена зала с купол или без купол, или сграда с по-сложна конструкция и обикновено с кръстовиден план. В последния случай разнообразието е твърде голямо, като се има пред вид колко различни възможности предлага кръстовидната конструкция. Към това ядро са прибавени откъм север и откъм юг по една конха, които или са включени в общия масив на сградата, или се очертават отвън като цилиндри, завършващи с четвърт купол, долепен до същинската църква.

Известните триконхални църкви в българските земи датират предимно от епохата на зрелия феодализъм. XV и XVI в. е епоха на разцвет на триконхалната църква преди всичко под влияние на Атон, гдето големи триконхални манастирски църкви служат като образци на строителите от целия Балкански полуостров.

Нашата църква представя тая особеност, че в нейния план се откроява ясно кръстовидната сграда със свободни рамене, до които са долепени северната и южната конха. Това разпределение на масите в сградата се среща порядко. На наша територия, доколкото можахме да установим, е засега като че ли непознато.

Датировката на крупнишката църква не се отличава от датировката на много други сгради, ако и не със същия план, но от същия тип. Бихме могли да поставим нейното съграждане ориентировъчно през XIV в., а нейния живот — до втората половина на XVII в. Известно е, че през 1670 г. населението на с. Крупник е било потурчено.[1] Тогава на мястото на разрушената църква е била издигната джамия.

Църквата е била епископска. За това свидетелствуват троновете в нея. В живота на сградата има два периода, отбелязани с двата пласта живопис. Може да се допусне с голяма вероятност, че именно вторият, горният пласт стенописи датира от времето, когато Крупник станал седалище на епископ. Това събитие е свързано с последните страници от историята на Велбъждкото княжество. Знае се, че през втората половина на XIV в. Константин, зет на цар Иван-Александър, владеел долината на Струма от Радомир до Рупелската клисура, долината на Вардар и Черна, гдето княжеството му граничело с владенията на Вълкашин. В борбите с турците Велбъждкото княжество надживяло и Търновското, и Видинското царство и продължавало да съществува като васално на турците (от 1371—1372 г.) и в началото на XV в. Край на относителната независимост на това княжество слага румелийският бейлербей Турхан през втората четвърт на XV в. Велбъжд е превзет, крепостта разрушена, населението подложено на потурчване. Велбъждкият болярин Яков успява да избяга от града заедно със семейството си и се преселва в близкото село Граница. По-късно Яков става духовник и епископ в Крупник. Неговите синове Йоасаф, Давид и Теофан въздигат запустелия Рилски манастир и пренасят тялото на Иван Рилски от Търново в манастира.

И така археологическите данни биха могли да се свържат с историческите сведения за живота на този край в тежката епоха на турското завоевание.

---

[1] Й. Иванов, Северна Македония, София, 1906, стр. 214. Освен Крупник били потурчени още Чепино, Кочани и др. За по-късната история на Крупник срв. Й. Иванов, Св. Иван Рилски и неговият манастир, София, 1917, стр. 42.

Тракийски некропол край рудник в Родопите

ХРИСТО ДЖАМБОВ

Твърде слабите археологически проучвания, извършени досега в района и по обектите на Родопския минен басейн, ни дават оскъдни и несигурни данни за използуване на природните му богатства в далечното минало.[1] Като изключим опитите на В. Миков за изследване материалната култура на родопските поселения чрез проведените от него разкопки, останалите публикации дават сведения предимно за случайно открити находки.[2] Този факт се обясняваше до 9. IX. 1944 г. със слабия интерес и трудните условия на проникване във вътрешността на този планински лабиринт. Условията са вече коренно променени и научният интерес към цялостно опознаване на този богат с археологически паметници край расте непрекъснато. Освен историческите сведения за рударство и рудни находища в Родопите местното население и досега още пази предания и употребява названия като „римски рудници“, „римски галерии“ и др., които често се потвърждават от самата действителност. Такъв е случаят и с археологическите открития през 1955 г. край един нов рудник в местността „Джурковски ливади“, на шест км южно от с. Лъки, Смолянски окръг.

До обекта отвежда сега нов път по тесния пролом на самата Джурковска река. Бреговете ѝ са стръмни и каменисти, като само на някои завои са се образували по няколко квадрата равно място, използувано за малка ливада. На един такъв завой, където в Джурковската река се влива потокът Горанско дере, при изравняване на малката площадка за построяване защитна сграда на дизелова електростанция работниците Димитър Янчев и Дечо Стоев Чалъков от с. Джурково и Мустафа Гърбов от с. Дряново попаднали на стари гробове.[3] По техни сведения на това място се е намирала могилка с височина към 0,50 м и диаметър около 5 м, която те изравнили, преди да започнат работа. При изкопите на западния зид на постройката те пресекли първия гроб и го разрушили. В процеса на работата засегнали частично още четири гроба, разположени в малкото пространство, като прибрали част от намерените в тях находки. При нашето пристигане нямаше нито един напълно запазен гроб. Предстоеше само да ги доpаз-

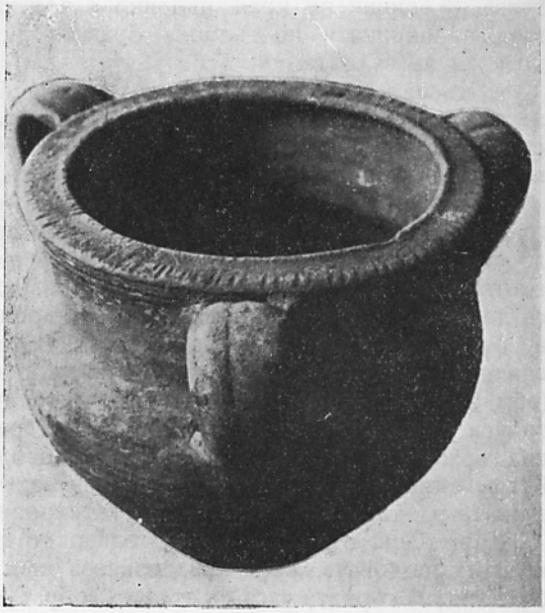

1 Глинен съд със сив цвят от с. Лъки, Смолянски окръг ♦ Vase en argile grise du village de Lăki, dé partement de Smoljan

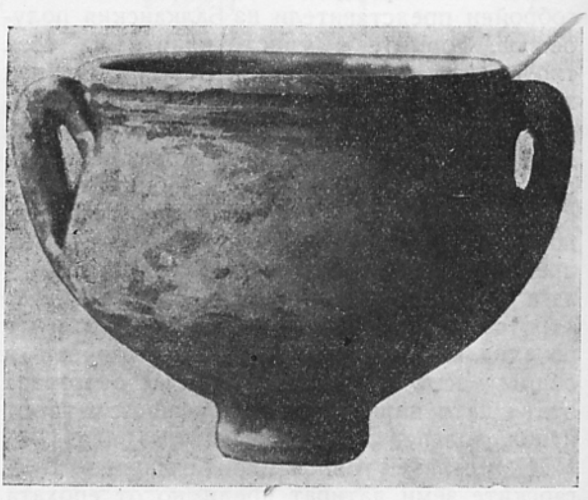

2 Глинена чаша от некропола при с. Лъки, Смолянски окръг ❦ Coupe en argile de la nécropole près du village de Lăki, département de Smoljan

---

[1] Родопа и нашата археологическа наука, Родопа, XVIII, 1939, бр. 2; Г. Коняров, Принос към историята на рударството и металургията в България, София, 1953, стр. 172; Г. Бончев. Старото рударство в България и Македония, Сп. БАН, XIX, 1920; К. Х. И., Старото рударство в Родопа, Родопски глас, I, 1921, кн. 2; Из миналото на българите мохамедани в Родопите, 1958, стр. 15.

[2] В. Миков, Разкопки из Родопите, ГПНБМ, 1940/41, стр. 19—32; Б. Дякович, Халщатски и латенски фибули в археологическия музей при Народната библиотека в Пловдив, ИАИ, I, 1921—1922, стр. 31—40.

[3] Предварително съобщение за откриване на находките (вж. Хр. Джамбов, Интересни нови антични находки в Родопите, в. Отечествен глас, Пловдив, 12. I. 1955 г.).

чистим. Ето резултатите от този малък тракийски некропол.

Некрополът се състои всичко от пет гроба. Самото място почти не позволява поголямото му разрастване. Ориентировката им е различна: три са в посока североизток—югозапад, един изток—запад и един в посока север—юг. Последният може да се приеме, че произхожда от разкопаната могилка, която е била насипана над него. Разстоянието между тях е от 0,50 до 1 м с изключение на „могилния“, който се намира на 4 м встрани от останалата група. Поради липса на пръст (на дълбочина 0,50 м отдолу е скала) гробовете са изградени много плитко. Три от тях са устроени чрез всичане на едната им страна в естествената скала и подграждане на другата с каменни плочи. Всеки гроб е бил покрит отгоре също с каменни плочи. Размерите им с малки разлики са почти едни и същи: дължина 1,90 м, ширина 0,45 м и дълбочина 0,50 м.

Находките, които ни бяха предадени и които намерихме допълнително в пръстта, са следните:

1. Глинен съд със сив цвят, с издаден навътре ръб на устието, с три дръжки, които по средата си имат по един плитък жлеб. Дръжките са разположени симетрично по отношение на устието и на равна височина с него; височина на съда 13 см, диаметър на устието 10,5 см, диаметър на корема 15 см, диаметър на дъното 6 см. Отгоре устието е украсено с къси и почти успоредни линии; на шията на съда има три успоредни вдлъбнати хоризонтални окръжности. В долната част на шията има вдлъбната вълновидна украса, а по корема, от дръжките надолу, многобройни вдлъбнати успоредни хоризонтални окръжности (обр. 1).[1]

2. Глинена чаша с две дръжки, разположени една срещу друга на височината на устието. Чашата е изработена от ситно пресята глина, която след изпичането е получила червеникав цвят, и има размери: височина 6 см, диаметър на устието 6,5 см, диаметър на дъното 2,4 см (обр. 2).

3. Еднофитилна глинена лампичка с една дръжка отгоре и кръгла форма, с размери: диаметър 7 см, височина 7,5 см (обр. 3). На лицевата горна страна лампичката е украсена с релефна украса: в леко вдлъбнат кръг е представено разклонено дърво, а под него две малки сърненца. Извън този кръг поясът е украсен също с

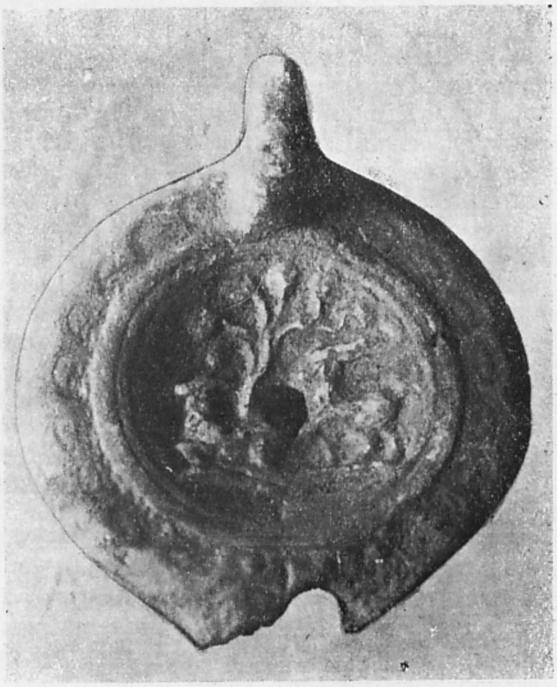

3 Глинена лампичка от некропола при с. Лъки, Смолянски окръг ● Petite lampe en argile de la nécropole près du village de Lăki, département de Smoljan

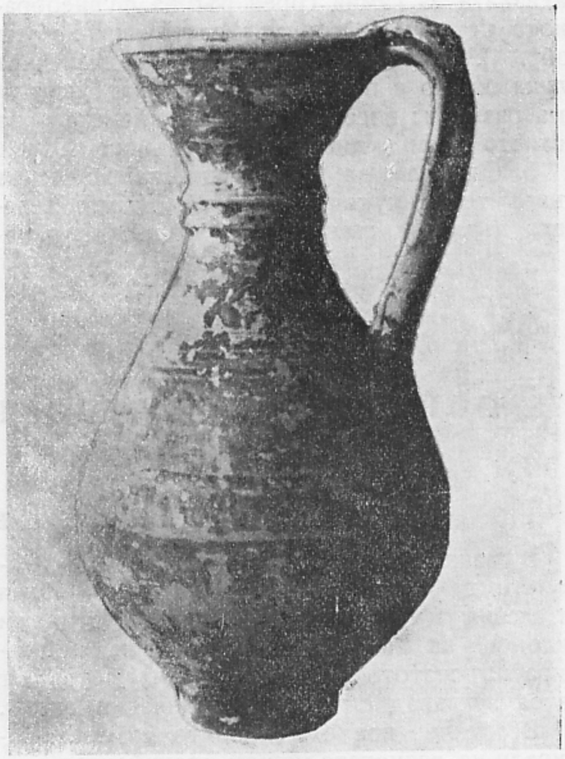

4 Глинена кана от некропола при с. Лъки, Смолянски окръг ● Cruche en argile de la nécropole près du village de Lăki, département de Smoljan

---

[1] Съдът беше публикуван като сравнителен материал в статията на Д. Цончев, Сивата тракийска керамика в България, ГНАМПл, III, 1959, стр. 116, обр. 58.

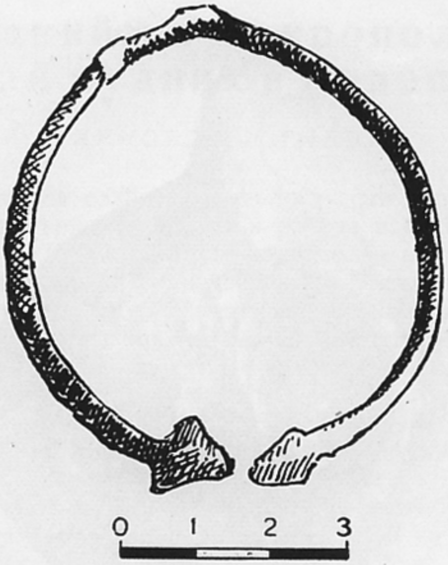

5 Медна гривна от некропола при с. Лъки, Смолянски окръг
Bracelet en cuivre de la nécropole près du village de Lăki, département de Smoljan

малки концентрични кръгчета. Част от фитилника на лампичката е отчупена.

4. Глинена каничка с една дръжка, захваната за самия горен ръб на фуниеобразното устие и за горната част на търбуха (обр. 4).[1] Изработена е от добре изпечена глина, която е получила червеникав цвят, и има размери: височина 21 см, диаметър на устието 8 см и диаметър на дъното 4,5 см.

5. Сребърна карфица, направена от тънък тел, с кукичка на края. Върху телената дъга е поставено кръгло дискче, украсено с навити върху него кръгчета от тънки телчета. Карфицата е много деформирана.

6. Медна гривна, направена от тънък, объл тел, сплеснат в двата края, силно разядена. Диаметър на отвора 5,5 см (обр. 5).

7. Три стъклени мъниста в шнурова форма и три обли подобни.

8. Медни монети, от които ни предадоха само три броя, а останалите работниците изгубили. От тях едната повредена до неузнаваемост, а другите две от Константин Велики (306—337) и Константин II Млади (337—340).

При по-внимателно разглеждане на стръмния бряг, разположен срещу описания некропол, се забелязват в скалата тъмни петна на иззета руда, като образуваните дупки са се запълнили с пръст. На някои места в подножието на брега, до самата река, се откриват черни пластове, наситени с парчета дървени въглища и остатъци от сгур. До някакви сведения и предания за по-близко ползуване на този стар рудник не се добрахме, следователно разкриването на некропола край него може да се свърже само с ползуването му от тракийските рудари през IV в. от н. е. Тяхното малко селище вероятно се е намирало някъде наблизо, но следите му засега остават неизвестни.

---

[1] За съдове с подобна форма вж. В. Миков, Разкопки в Родопите, ГПНБМ, 1940/41, стр. 28, обр. VII; Д. Цончев, Тракийски некропол при с. Поповица, ГМПлОкр, I, 1954, стр. 217, обр. 7 ; ИАИ, XV, 1946, стр. 214, обр. 124; Л. Ботушарова, Късноримска гробница при Кап. Димитриево, ИАИ, XVII, 1950, стр. 224, обр. 180 б. Такова съдче е придобил напоследък музеят в Асеновград, намерено в с. Добралък, за което ни съобщи уредничката на музея др. В. Чокойска.

Тракийско могилно погребение в Родопите от старожелязната епоха

ДИМИТЪР ЦОНЧЕВ

В началото на р. Малка Арда в Родопите на 1450 м височина, доста далеч от левия ѝ бряг, върху южните стръмни склонове на височината Курбанери, се намира пръснатото на няколко километра от изток на запад с. Кутила, Смолянски окръг.

В антично време землището му се е намирало на границата между тракийските племена: войнствените беси и малокойлалетите, които са населявали тази покрайнина.[1] Те се занимавали главно с животновъдство, рударство и земеделие. Оттогава тук са останали следите на редица тракийски махали с техните могилни некрополи. И днес в землището на селото в местностите „Щипченево“ (1), „Чуката“ (2), „Стърница“ (2) и „Маклище“ се намират десетина тракийски ниски могили. На два км североизточно от селото на височината, около която обикаля новото шосе, в местността „Селищата“, има по-значителни следи от старо селище. Запазени са едни от гробищата му. Гробовете са направени и от четирите страни с каменни плочи и покрити също с такива плочи.

---

[1] Г. И. Кацаров, Д. Дечев и др., Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, стр. 31, 139, 140, 146, 174, 216, 224, 226, 265, 284, 372, 374, 375, 391, 399, 421, 426, 427, 429 и картата в края.

На 29. VI. 1959 г. пълномощникът на селото Адем Сердаров, като копал за камъни в периферията на една могила в местността „Маклище“, попаднал на тракийско могилно погребение чрез изгаряне. Тази могила се намира на 0,5 км северно от централната част на селото. От проучването, което направих на самото място, се установи следното. Въпросното могилно погребение е извършено чрез трупоизгаряне върху клада между естествените скали, каквито са повечето от могилните погребения тук. След това недоизгорелите кости от покойника и пепелището са били събрани в две глинени урни с тъмносив цвят, с хуниевидни устия, плоски дъна, всяка една с по четири срещуположни дръжки. Едната има размери: вис. 0,35 м, диам. на корема 0,29 м, диам. на дъното 0,11 м (обр. 1), а втората, която бе счупена на части, има почти същите размери.[1] Върху огнището при тях бяха поставени редица други малки глинени съдове, също счупени. Върху този гробен инвентар е била натрупана пръст с камъни и по този начин е била образувана могилата. Обаче поради дългото време на съществуването ѝ, вследствие дългото действие на атмосферата една част от пръстта е била отнесена и се открили естествените скали, които днес стърчат.

Най-интересен е един от глинените съдове, който има сиво-чер цвят, косо устие, спираловидно оформена дръжка, плоско дъно и размери: вис. 0,165 м, диам. на корема 0,14 м и диам. на дъното 0,035 м. По форма той следва да се отнесе към тракийските местни съдове със сив цвят, каквито са известни и досега.[2] Украсата му е вдлъбната с геометрически мотиви, разположени върху горната половина на корема и шийката, а именно: двойни концентрични окръжности и ленти, запълнени с къси черти, дадени във форма на рибена кост и пр. (обр. 2).

Като имаме пред вид украсата на последния съд с геометрическите мотиви, урните с четирите срещуположни дръжки, следва да отнесем могилното погребение към втората половина на старожелязната епоха. Очевидно старото селище тук е съществувало и през римско време, от което ми показаха няколко билонови монети от Гордиан III (238—244).

1 Глинен съд с тъмносив цвят и четири срещуположни дръжки • Vase en argile gris-foncé avec quatre anses opposées

2 Глинен съд със сиво-чер цвят от с. Кутила, Смолянски окръг • Vase en argile gris-noir du village de Kutila, département de Smoljan

---

[1] Такава глинена урна с четири срещуположни дръжки е известна от могилните некрополи в Баташкото блато, още необнародвана.

[2] Д. Цончев, Сивата тракийска керамика в България, ГНАМл, III, 1959, стр. 107 сл., обр. 42.

Разкопки в Голямата пещера при с. Микре, Ловешко

НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ

През пролетта на 1960 г. директорът на музея в гр. Ловеч ни съобщи, че в Голямата пещера при Микре са започнати изкопни работи за строеж.[1] За да се предотврати пълното унищожаване на това интересно и важно в археологическо отношение селище бях командирован на самото място, за да проверя за станалото и да взема мерки за опазване на пещерата (обр. 1).

Задачата, която ми бе възложена, имаше характер по-скоро на спасителни разкопки, отколкото на редовни, тъй като около входа и навътре на известна дълбочина значителна част от наслагите бяха разкопани и изнесени пред входа на пещерата (обр. 2).

Голямата пещера се намира в местността „Добрев рид“, прорязан от каменистото и тясно корито на р. Каменица, на около 3 км северно от селото. Нейният вход, обърнат на запад, има овална форма с размери: ширина при основата 20 м и височина 6, а навътре от 4 до 5 м. На около 120 м навътре посредством няколко змиовидни извивки пещерата се стеснява, като образува сложен лабиринт, в който движението полесно може да става по високи скални площадки, от двете страни на врязалата се дълбоко малка подземна рекичка (обр. 3). На това протежение на лявата стена има два клона, които отстоят на 3 м височина, мерена от пода на пещерата.

Първият клон е сух и топъл и се намира на 60 м от входа. Той има S-овидна форма, с почти еднакви размери. Неговата височина се движи от 2 до 3 м, а ширината при основата 3—3,5 м; таванът, леко засводен, е без сталактитни образувания.

Вторият, по-дълбок, клон има почти същата височина, той започва на 85 м от входа на пещерата (обр. 3 и 4). В него чрез едно разширение се открива малка зала, в средата на която има сталактонна маса, а встрани — сталагмитна кора покрива цялата вътрешност на клона.

Разкопките, проведени около входа и в посочените по-горе клонове,[2] спомогнаха да се определи стратиграфията и съдържанието на пластовете. При разкопаване на наслагите, както и от направените наблюдения се установиха главно два периода, принадлежащи на плайстоцена и холоцена (алувий).

Профил на пластовете на 15 м от входа

Наслагите, разкрити около входа на пещерата, имат следния стратиграфски профил (обр. 5).

1. Плайстоценовите отложения се състоят от светлокафява глина, примесена с обилно количество ръбест варовит чакъл, паднал от тавана. Непосредствено до дясната страна наслагите достигат повече от 3 м дебелина, която се дължи на натрупване на чакъл и глина от спускащия се от платото сипей. В основата на този пласт глината е с керемиденочервен цвят, а на места калциево-железните конкреции предават по-тъмен оттенък. Културни останки липсват. Дебелина средно 1,20 м.

2. В алувиалните наслаги, ако се съди по механичен състав, могат да се разграничат три пласта:

а. Светлокафява пръст, в долния слой примесена с пясък и по-дребни парчета варовит чакъл, а горният слой съдържа значително количество хумусни вещества, преминаващи постепенно надолу, като предават кафяв цвят на пласта. Около огнището, на 16 м от входа, насипът е превърнат в CaO, а сега в $CaCO_3$, гдето се забелязват посветли петна. Многослойната подова мазилка (6—8 см дебелина) е силно разрушена, а в дясната страна се виждат останки от пещ. Пластът също е чакълест. Срещат се речни чакъли, донесени от човека. Изобилстват кости от домашни и диви животни, въглени от горени дървета. Културни останки от медната (енеолитна) епоха. Дебелина 20—30 см.

б. Кестенявокафяв пласт, изпъстрен с варовит чакъл. Следи от подова мазилка,

---

[1] Стопанството в Микре реши да започнат отглеждане на гъби от сорта Червена печурка (вж. Микренската пещера се превръща в завод за гъби, в. Заря на комунизма от 12. III. 1960 г. За същото — Производство на гъби в пещерата, в. Раб. дело, брой 102 от 11. IV. 1960 г.).

[2] Разкопките и наблюденията, извършени от 21 до 25 март, спомогнаха да се съберат много и разнообразни находки. В началото на април от първия клон Павел Попов, сътрудник в Ловешкия музей, откри находки от енеолита, които ни предостави за публикуване. За да проверим има ли палеолит, от 24 до 29 април отново посетихме пещерата, когато се разкопаваха наслагите в двата клона. Кредните варовици, в които е оформена пещерата, са наситени с естествени кремъчни конкреции, обаче палеолитни находки липсват.

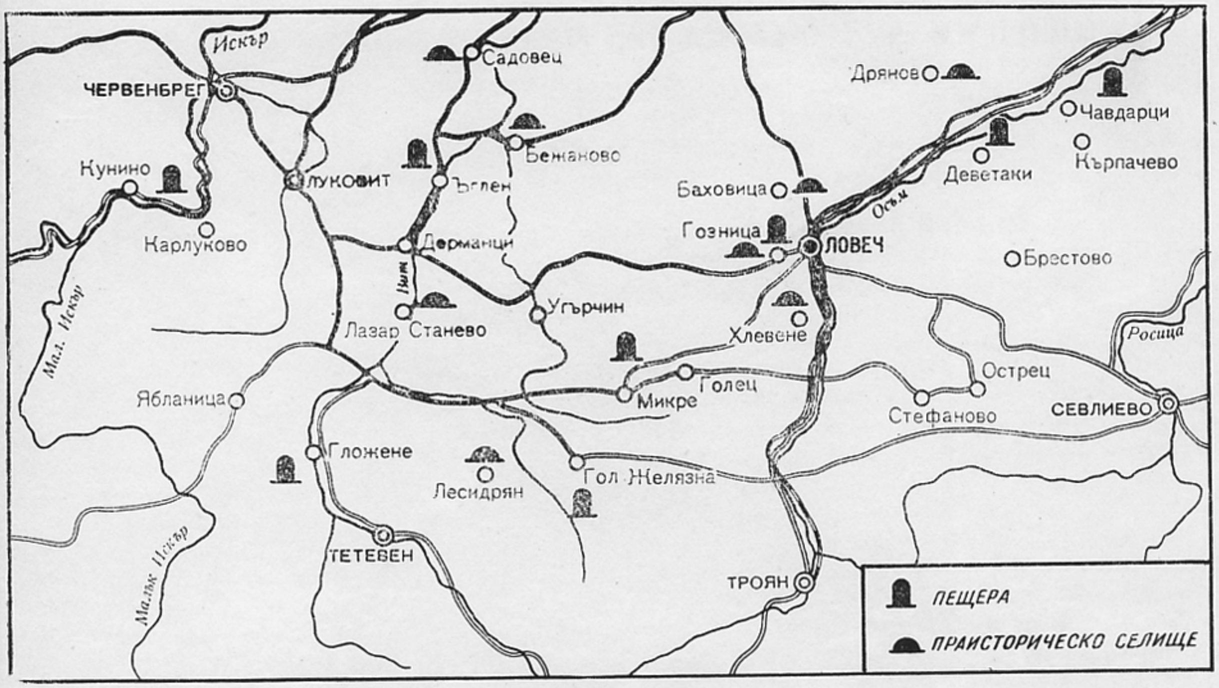
Искър
Садовец
ЧЕРВЕНБРЕГ
Дрянов
Чавдарци
Кунино
ЛУКОВИТ
Бежаново
Ъглен
Кърпачево
Деветаки
Баховица
Осъм
Гозница
ЛОВЕЧ
Карлуково
Дерманци
Брестово
Мал. Искър
Вит
Угърчин
Лазар Станево
Хлевене
Росица
Голец
Острец
Ябланица
Микре
Стефаново
СЕВЛИЕВО
Гложене
Лесидрян
Гол. Желязна
Малък Искър
ТЕТЕВЕН
ТРОЯН
ПЕЩЕРА
ПРАИСТОРИЧЕСКО СЕЛИЩЕ

1 Карта на пещерите и селищата: пещерата Очилата при Ъглен, Моровица при Гложене, Топля при Г. Желязна, Голямата пещера при Микре, Табашката пещера до Ловеч, Деветашката пещера и Лъженската пещера при Чавдарци и др.

Carte des grottes et des localités: la grotte Ocilata (Les lunettes) près de Ǎglen, Morovica près de Gloženе, Toplja près de Golema Źeljàzna, la Grande grotte près de Mikré, la grotte Tabaška près de Lovĕc, la grotte de Devetaki et la grotte de Lăžéné (actuellement Čavdarci) et autres

многократно измазвана, въглени от горени дървета и др. Културни останки от късножелязната епоха (латен). Дебелина 30—40 см.

в. Пласт от черна и влажна пръст, дебел 10—12 см. На места от водата, която просмуква тавана, и от подземната рекичка глината е измита и отнесена извън пещерата и на повърхността се откриват различни по големина чакъли. Рядко късове от съдове от средновековна българска керамика (XIII—XIV в.), попаднали при случайни посещения.

Профил на пластовете на двата клона

В двата клона профилът и съдържанието на пластовете помежду си не показват съществена разлика.

В първия клон (обр. 3 *А*) плайстоценовите наслаги се състоят от кафява глина и малко варовит чакъл. Дебелина от 50 до 60 см. Алувиалните напластявания, разкрити в горния пласт, имат светлокафяв цвят. Срещат се заоблени волутъци, донесени от човека. Културни останки от енеолита. Дебелина 15—20 см.

От втория, по-дълбок, клон долният пласт, дебел 50 см, се състои от кафява глина и ръбест варовит чакъл. Над него следва многослойна сталактитна кора (10—15 см) без културни останки. В отделните сектори съвременният пласт се състои от прилепно гуано.

Във вътрешността на пещерата подземната рекичка тече направо върху скалния под или по тънък пласт от речни чакъли, примесени с пясък. Находките, разкрити в предверието на пещерата и левия клон, по форма и техника принадлежат на две епохи, поради което и тяхното разглеждане ще бъде дадено, както следва:

Медна (енеолитна) епоха

От всички дълбочини на културния пласт се откриха няколко оръдия на труда от камък, кремък и кост, кости от домашни и диви животни, обилно количество керамичен материал и други битови предмети.

Керамичният материал, който имаме, е застъпен предимно с фрагменти от тънкостенни (по-малки) и дебелостенни (по-големи) съдове, правени от глина с примес на минерални вещества. Имат добре загладена повърхност с кафяв, черен или червеникав цвят. Обикновено външната страна на съда е по-старателно загладена, като върху някои

2 Входът на Голямата пещера при Микре, Ловешко
L'entrée de la Grande grotte près du village de Mikré, département de Loveč

съдове (късове от съдове) има орнамент. Украсите биват релефни, от линии и пъпчести израстъци. Повечето от съдовете, издути в средата в горната си част, са с прав или леко профилуван навън или навътре устен ръб. Дъната им са ниски или равни. Някои съдове са снабдени с вертикално разположени различни по големина дръжки.

Подобни съдове са ни познати от Деветашката,[1] Табашката пещера,[2] пещерата Моровица,[3] Провъртенка при Кунино,[4] селищните могили до Караново край Нова Загора,[5] и други пещерни и открити селища,[6] гдето находките се отнасят към същото време.

Особено характерен белег за керамиката от Голямата пещера са тънкостенните съдчета, украсени с графит. Такъв орнамент има съдчето, дадено на обр. 6. Графитната украса се състои от косо разположени линии, нанесени върху външната страна на леко профилувания ръб на устието и на издутата част (търбуха). Те засега имат най-близка прилика с графитния орна-

---

[1] Н. Джамбазов, Пещерите в България, 1958, обр. 34, 3.

[2] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[3] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Моровица през 1955, ИАИ XXII, стр. 24, обр. 8.

[4] Н. Джамбазов, Пещерите в България, стр. 116.

[5] Г. Ил. Георгиев, Бит и култура на първите скотовъдно-земеделски племена в България, Археологически открития в България, стр. 48—50.

[6] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, 1933, стр. 33 сл.

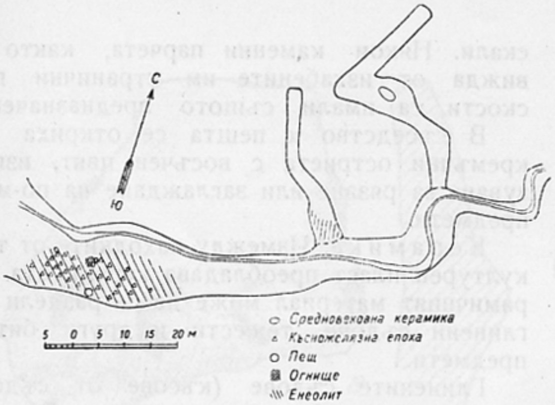

3 План на пещерата с оглед на културните останки
Plan de la grotte dressé sur la base des vestiges culturels

мент на съдове от Табашката пещера,[1] Деветашката пещера[2] и други енеолитни селища.

Сред оръдията за производство, макар и малко да са те на брой, по-добре запазени са кремъчните остриета, каменна плочка (чукалка), няколко речни волутъци с явни следи от употреба, костено острие и др. Тук ще се задоволим да направим кратка характеристика на по-типичните оръдия на труда и оръжия.

Заслужава внимание един нож от кремък с восъчен цвят. Върху двата надлъжни ръба е нанесен лек ретуш с цел острието да бъде изправено и пригодено за работа. Трапецовидно сечение на пластинката. Дълж. 57 см, ширина 1,3 см и дебелина 0,6 см обр. 6 г).

Каменна чукалка, направена от варовик. Има неправилна кълбовидна форма. Страничните плоскости са заравнени от продължителна употреба. Диаметър средно 6,5 см (обр. 6 *н*).

Непосредствено до огнището се намери прешлен, направен от глинест шист (обр. 6 *е*). Има кръгла форма със заоблени странични ръбове. Диаметър 4,5 см, при дупката — 1,2 см, дебелина 2,2 см.

В същия културен пласт се откри глинен предмет с дупка в средата. Има конусовидна форма с добре загладена повърхност, без украса (обр. 6 *ж*). Дължина 9,8 см, ширина при основата 4 см, а в предния край 2 см. Диаметър на дупката в средата 2,3 до 1 см.

Костени оръдия от продължителна влага са почти разрушени. От тях по-добре запазено е едно шило от рог на елен (обр. 6 *з*). То има загладена от употреба повърхност, а на места — леки драски от по-твърд предмет. Долният край е счупен. В това състояние острието има следните размери: дължина 10,4 см и диаметър при основата 2,1 см. Между находките от енеолитния пласт има и такива, по-голямата част от които са в силно фрагментирано състояние и са без особено научно значение.

Остеологичният материал, който запазихме, даде възможност да се определят следните видове домашни и диви животни: говедо (Bos taurus), елен (Cervus elaphus), коза или овца (Capra или Ovis), глиган (Sus scrofa), домашна свиня (Sus domestica), лисица (Vulpes vulpes) и други по-дребни животни.

Късножелязна епоха

От горния културен пласт произхождат сравнително по-многобройни и по-разнообразни находки, отнасящи се към късножелязната епоха (латен). Останките, разкрити около входа на пещерата, в по-голямата част са фрагментирани, но характерни за времето, към което те принадлежат.

Основният слой на този пласт се оказа стерилен. На различна дълбочина се разкриха късове от подова мазилка. В дясната страна близо до стената се очерта и мястото на части от засводена пещ. Пещта е изградена от дребни ломени камъни, измазани с жълта глина, а на места от опожаряване е

4 Вътрешността на пещерата. Мястото, където се намира левият клон, е означено със знака X
Intérieur de la grotte. L'emplacement de la galerie gauche est indiqué du signe X

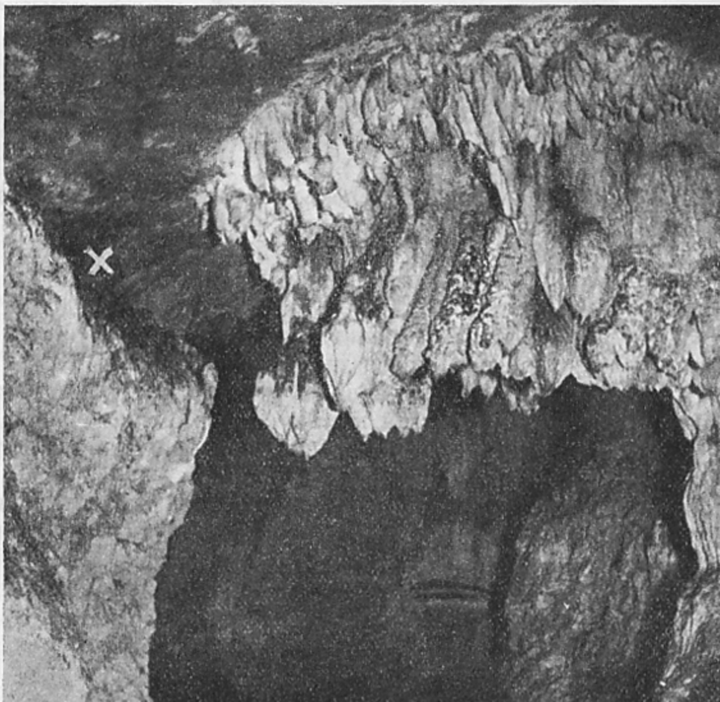

---

[1] Непубликувани материали в Археологическия музей в София. Вж. Н. Джамбазов, Ловешките пещери, сп. Природа и знание, кн. II, 1954.

[2] Непубликувани материали в Археологическия музей в София, вж. Н. Джамбазов, Пещерите в България, стр. 99—102.

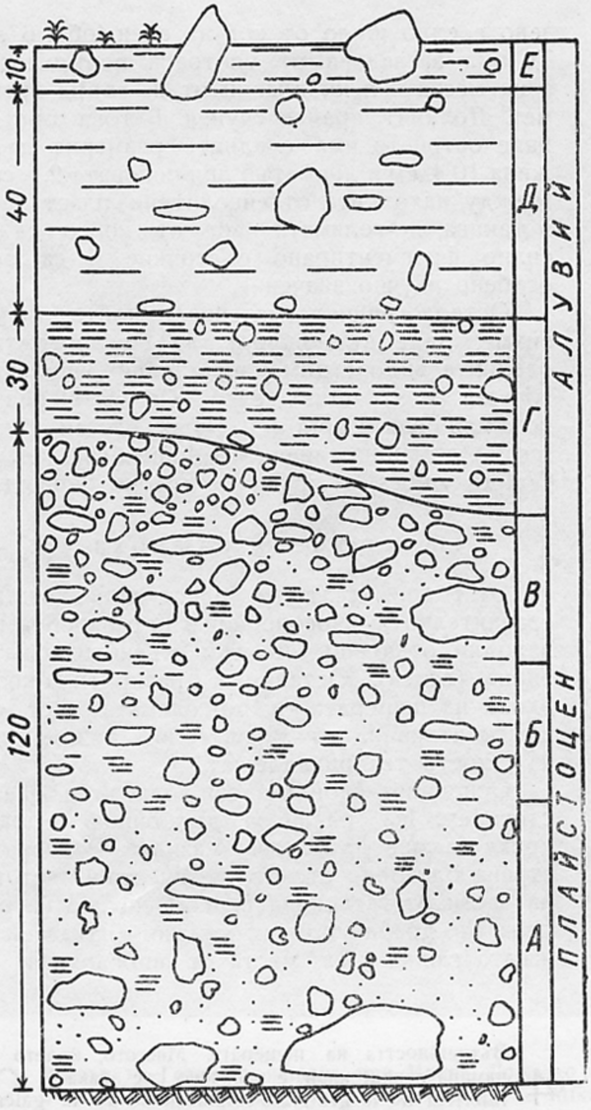

5 Профил на пластовете на 15 м от входа:
А—В плайстоценови наслаги; *Г* — енеолитни напластявания, *Д* — късножелязна епоха и *Е* — съвременен пласт
Profil des couches à 15 mètres de l'entrée:
А—В dépots pléistocènes; *Г* — couches énéolithiques; *Д* — couches de l'époque de La Tène et *Е* — couche actuelle

превърната в жълточервени багри. Мазилката, а също така и пластът над нея са изпълнени с въглени и пепел, разпръснати в различни хоризонти. Навътре около 50 м от входа се намери дървен клин, с добре загладени странични плоскости, вероятно направен с желязна брадва.

На 4 м западно от пещта се намери конкавен долен камък от хромелна мелница, направен от пясъчник. Има елипсовидна форма с размери 24 × 36,5 × 6 см.

Повече и по-разнообразни са чукалките, направени от варовик, пясъчник и по-твърди скали. Някои каменни парчета, както се вижда от изхабените им странични плоскости, са имали същото предназначение.

В съседство с пещта се откриха три кремъчни остриета с восъчен цвят, използувани за рязане или заглаждане на по-меки предмети.

Керамика. Измежду находките от този културен пласт преобладава керамиката. Керамичният материал може да се раздели на: глинени съдове, тежести и други битови предмети.

Глинените съдове (късове от съдове) имат различна форма и големина. Различаваме главно три групи съдове: 1. Груби съдове, работени на ръка без грънчарско колело (обр. 7 *а*, *б*). Те са направени от недобре пречистена от минерални частици глина с кафяв, тъмнокафяв или черен цвят. 2. Съдове от сива тракийска керамика, правена на грънчарско колело и 3. Импортирана гръцка керамика.

Първата група от съдовете са с грубо загладена повърхност, украсена с лентест пояс и хоризонтални езичести израстъци. Някои от израстъците, разположени по средата на релефния орнамент, са удебелени и прищипнати в средата с една или две вдлъбнатинки. Срещат се съдове с различни по големина езичести дръжки (обр. 7 *д*).

По-разнообразни по форми са дръжките. Те биват дъговидни, сферично заоблени или с една-две вертикални канелюри. Съдовете имат равни високи и ниски кухи дъна.

Подобни съдове са познати от Деветашката пещера,[1] Лъженската пещера при Чавдарци и Провъртенка при Кунино,[2] селището при Згалево, Плевенско,[3] и други, които се отнасят към същото време.

Към втората група съдове (късове от съдове) спадат сивата тракийска керамика с твърде правилна форма, работена на грънчарско колело. В зависимост от формата си могат да се различат следните типове съдове (обр. 7).

Урни. Урните са с широко устие с профилуван навън устен ръб. В повечето случаи ръбът на устието е удебелен. Съдовете са снабдени с две прилепнали в горния край заоблени дръжки, чиито размери се движат от 4 до 8 см ширина при основата и от 3 до 5 см височина (обр. 7 *г*).

Кани. Едни от най-разпространените в това находище глинени съдове са каните, с

---

[1] Н. Джамбазов, Пещерите в България, 1958, обр. 34, 5 и 6.

[2] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[3] М. Чичикова, Находки от глинени съдове при с. Згалево, ИАИ XVIII, 343—344.

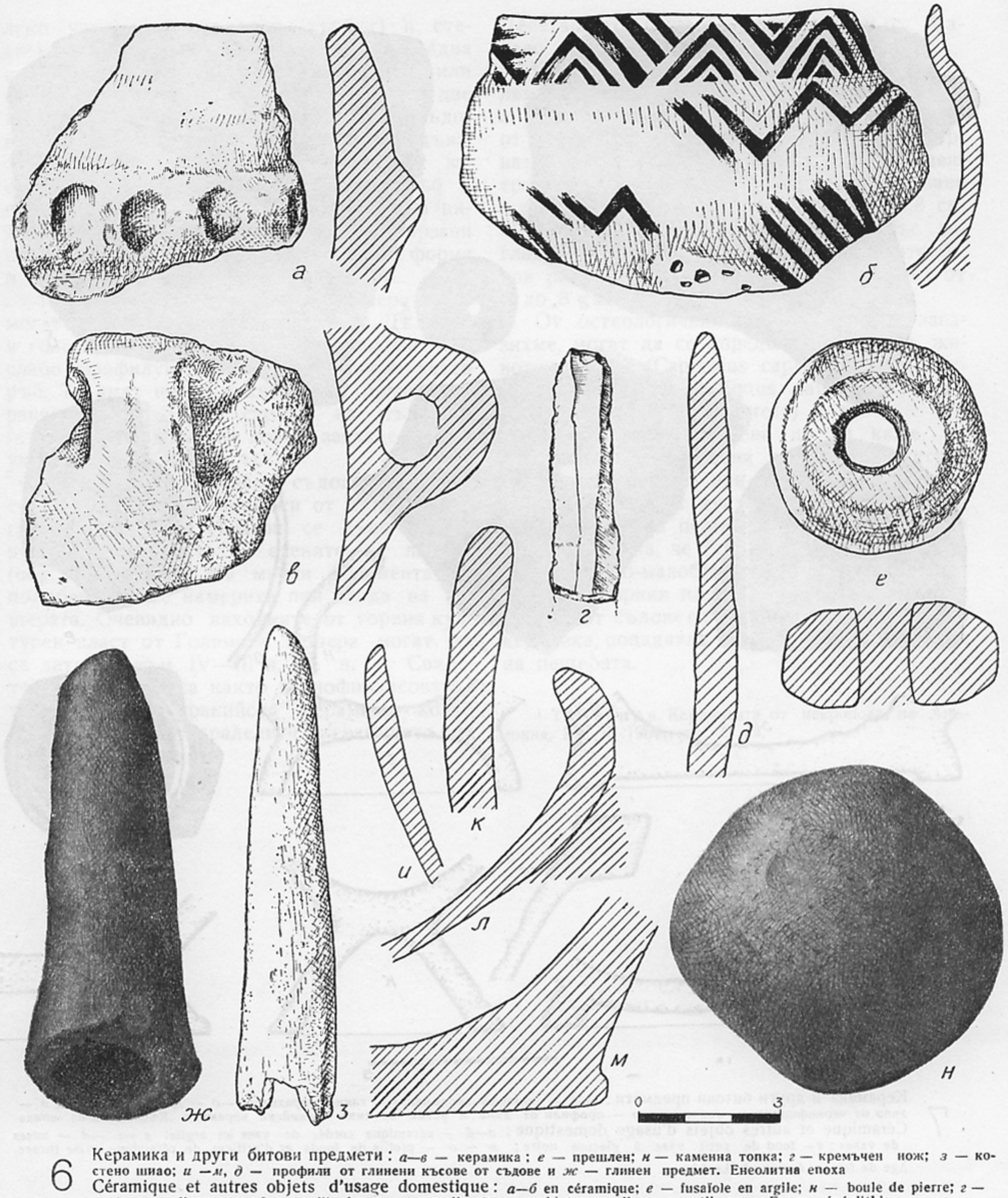

6 **Керамика и други битови предмети**: *а—в* — керамика ; *е* — прешлен; *н* — каменна топка; *г* — кремъчен нож; *з* — костено шило; *и —м, д* — профили от глинени късове от съдове и *ж* — глинен предмет. Енеолитна епоха

Céramique et autres objets d'usage domestique: *а—б* en céramique; *е* — fusaïole en argile; *н* — boule de pierre; *г* — couteau en silex; *и—м, д* — profils de vases en argile et; *ж* — objet en argile; *з* — outil en os. Epoque énéolithique

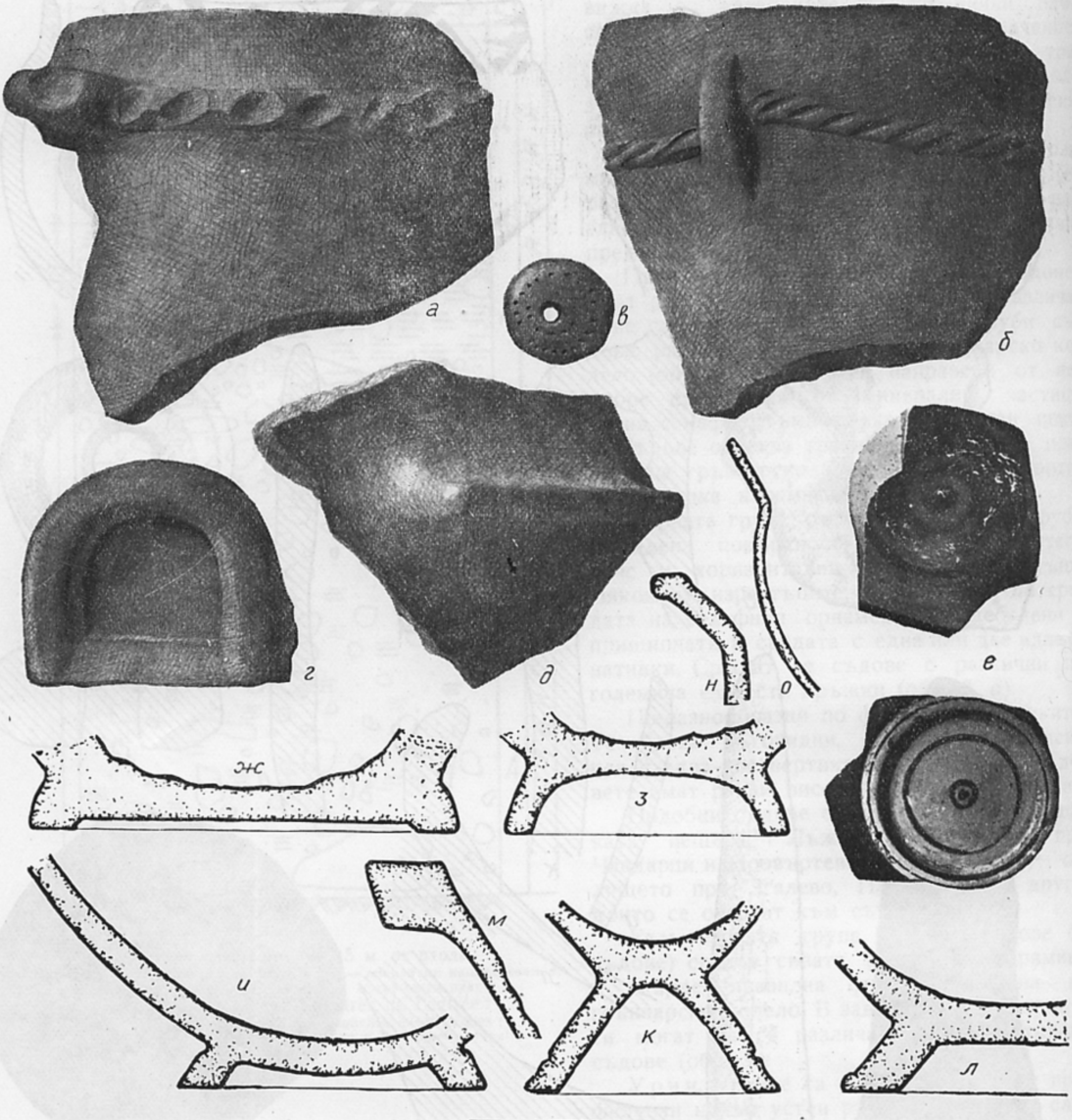

7 Керамика и други битови предмети: *а—б* — шнурова керамика; *в* — глинен предмет; *г—д* — дръжки от съдове; *е* — дъно от чернофирнисово съдче; *ж—о* — профили от дъна и устия от сива тракийска керамика. Късножелязна епоха

Céramique et autres objets d'usage domestique: *а—б* — céramique cordée de vase en argile; *в —г —d* — anses de vases; *e*— fond de petit vase à glaçure noire; *ж — о* — profils de fonds et d'orifices de céramique grise thrace. Âge de fer — époque de La Lène леко издута средна част (търбух) и стеснени в горния край. Обикновено са с една странична висока, елипсовидно заоблена или чрез една-две бразди, разделена на две или три вертикални полета дръжка. Съдовете имат равни и рядко ниски кухи дъна.

Кантар. Този тип съдове са със заоблени и високи дръжки. Устният ръб е профилуван. Съдът е съставен от една цилиндрична и конусовидна част, свързани помежду си. Дъното има конусовидна форма и представлява високо столче (обр. 7 *к*).

Паници. По формата и размерите си могат да се различат два вида: 1. Дълбоки и големи паници и 2. Малки панички със слабо профилуван навън или вътре устен ръб. Те имат ниски кухи, почти прави или равни дъна. Двете страни на съдовете (късове от съдове) са добре загладени, без украси (обр. 7 *ж—и*, *л*).

Третата група глинени съдове са представени от отделни находки от импортирана гръцка керамика. Намери се дъно с една незначителна част от стените на паница (обр. 7 *е*). Други два малки фрагмента от подобен съд се намериха при входа на пещерата. Очевидно находките от горния културен пласт от Голямата пещера могат да се датират към IV—III в. пр. н. е. Свидетелство за това са както чернофирнисовата,[1] така и сивата тракийска керамика, които имат най-близки паралели с керамиката от Деветашката пещера, селището при с. Згалево и други селища от това време.

Останалите материали, намерени в Голямата пещера, не са характерни. По-добре е запазен прешлен за вретено, направен от глина с тъмен цвят (обр. 7 *в*). На горната повърхност на прешлена в два концентрични кръга се виждат следи от надупчване с шило. Диаметър 2,6 см, дебелина 0,8 см.

Две каменни топки от варовик, със загладени странични повърхности от употреба, при работа с тях. Диаметрите се движат от 6 до 8 см.

От остеологичния материал, който запазихме, могат да се определят следните животни: сърна (Capreolus capreolus), елен (Cervus elaphus), кон (Equus caballus), говедо (Bos sp.), глиган (Sus scrofa) и др.

В заключение трябва да се каже, че енеолитната и по-късна тракийска култура в Голямата пещера при Микре съществено не се отличава от културата в Деветашката пещера и други пещерни и открити селища с тази разлика, че Голямата пещера е обитавана от по-малобройна група хора.

В най-горния пласт се откриха единични късове от съдове от средновековна българска керамика, попаднали при случайни посещения на пещерата.

---

[1] Т. Иванов, Керамиката от некропола на Аполония, РП, II, 1950, стр. 39 сл.

Критика и рецензии

Hans-Wilhelm Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz, XVI, 628 Seiten, 31 Abbildungen, 2 Karten und eine Zeittafel. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.

Х. В. Хаусиг, Културна история на Византия, XVI, 628 страници, 31 изображения, 2 карти и една хронологическа таблица. Книгоиздателство Алфред Крьонер, Щутгарт.

I.

През 1957 г. излезе книгата на Arturo Cronia, La conoscenza del mondo slavo in Italia, издание на Istituto adriatico Venezia, Padua, а през 1958 г. — книгата на Gerald Walter, La ruine de Bysance, Paris. В тези книги авторите е трябвало обширно и с големи подробности да се занимаят и с ролята, която старата българска държава е играла на Балкана. Прави впечатление, че и трудът на Хаусиг е отделил много място за старите българи, за тяхното Първо и Второ царство, за отношението им към славянските племена на Балканския полуостров и за борбите им с Византия. Очевидно учените на Запад не могат да заобиколят България в изследванията си, защото нейната история, която започва твърде отрано, ги принуждава да ѝ отдадат дължимото внимание. Никой вече не се решава да отрече изключителната роля, която българският народ е играл на Балканите като един от най-сериозните съперници на византийската империя. Това ни дава основание да се спрем по-подробно върху съдържанието на последната книга.

1. В книгата на Хаусиг е изложено създаването и развитието на византийската култура във всичките ѝ форми. Авторът се е опитал да даде сравнително изчерпателна културна история на Византия.

Хаусиг е изложил всички прояви на културния живот и дейност на Византия в тясна връзка с политическото и стопанското развитие на империята (стр. X). Той проследява възникването на византийската култура от наследството на античността, нейното разпространение по целия тогавашен свят, упоритата ѝ борба да се задържи и драматичното ѝ загиване. Отбелязани са многото и различни чужди влияния върху Византия и преди всичко положението ѝ на културен посредник, което тя е имала по отношение на културата на западния свят.

Авторът си дава сметка, че не е лесно да се определи същината на византийската култура. Тя стои отчасти в сянката на античния свят, отчасти — в подготовката на едно ново време. Много мъчно е и за Хаусиг да постави граница и да обхване културата на Византия в истинската ѝ, характерна само за нея, същина. (стр. XIV).

II.

2. В книгата си Хаусиг се занимава много обширно и сравнително с големи подробности и с отношенията между Византия и България. Той отбелязва, че последните остатъци от Западната римска империя били унищожени от „алтайското" преселение на народите. Тези алтайски народи достигнали през V в. степите, северно от Кавказ, като изтласкали на запад скитащите там хунски племена. Под името „българи" те влезли тогава в историята на Източната римска империя. Това наречено от автора алтайско преселение е било толкова голямо, че всички германски племена, които дотогава били останали в южна Русия и Бесарабия, трябвало да се отдръпнат през Карпатите в унгарската равнина (стр. 146). Но преселението на хазарите е станало причина българското царство, което започнало съществуването си през втората половина на V в. в областта на Кубан, да се разпадне. Една част от българите напуснала устието на Кубан и преминала долния Дунав, където най-напред се установила в сегашна Добруджа (стр. 265). Това нахлуване на българите изместило съотношението на силите, което съществувало между Византия и славянските племена на Балканския полуостров. Присъствието на този народ в Добруджа и по-късно в днешна Източна България означавало непосредствена опасност за Константинопол. С решението да воюва срещу напредващите българи на Балканския полуостров Византия си поставила за цел да си възвърне завзетите там от славяните земи (стр. 270). Това са били земите на сегашна България и Македония, които били завзети от славяните през втората половина на VI в. под напора на аварите. Авторът смята, че населението на по-ранните римски провинции е могло да се задържи докъм IX и X в. срещу напора на славяните само около сегашна София и в градовете по долния Дунав и крайбрежието на Черно море. Тези гръцко-латински малцинства упражнили много силно влияние върху живота на Първото българско царство, което според Хаусиг се управлявало от тюркски владетелски слой. От своя страна славянското напредване на Балкана неутрализирало латинското влияние върху културата на византийската империя (стр. 183 сл.).

3. И Хаусиг споделя мнението, че голямото влияние на византийската култура върху славяните се осъществявало главно чрез християнството. Мисълта за покръстването на славянските народи възникнала по-малко от някаква религиозна нужда, отколкото от политически съображения. Хаусиг смята, че зад славянските апостоли Кирил и Методий стояла византийската империя, византийският император. От своя страна българският хан решил да приеме християнството от Византия, защото се опасявал, че ще загуби господстващото положение между славянските народи на Балкана, ако приеме християнството от моравските князе (стр. 355).

Хаусиг твърди, че провеждането на мисията по покръстването на българите станало от братята Кирил и Методий в рамките на едно предварително и добре обмислено политическо поръчение. Кирил и Методий произлизали от военни кръгове на Солун. И двамата говорили освен славянския диалект на Солунската област още и латински, арабски и един алтайски език. Преди мисията си при славяните Кирил прекарал известно време при хазарите в Южна Русия, които говорили вероятно на някакъв тюркски диалект. И в двора на хазарите той е водил не само политически, но и религиозни разговори (стр. 355). Кирил и Методий отишли при славяните в 863 г., след като създали славянската азбука. Те разполагали със славянска литература и с части от евангелието, преведени на славянски език. Двамата византийски славяноапостоли, както ги нарича Хаусиг, нямали траен успех в Моравия, където били изпратени най-напред. Западното християнство се оказало там по-силно. Тяхното изпращане между славяните обаче определило по решителен начин държането на българския владетел. Българският хан Борис преминал към християнството през 869 г. Той много добре разбрал политическите последици на своята постъпка. Като водил едновременно преговори и със западната църква, той успял значително да повиши цената на своето покръстване. Той не е искал новата славяно-българска църква да се постави под патриаршията в Константинопол и сполучил да издейства собствен български патриарх. За него това решение означавало пътя към господството над славянските народи. По този път по-късно тръгнал и сам княз Симеон, като си присвоил титлата на византийски император.

4. Българският хан приел титлата basileus romaion през 913 г. Като християнски владетел той искал да застане по този начин над всички славяни и да замести в тези области византийския император (стр. 252 сл.). Политическите съображения, които определили българския цар да възприеме новата титла, не отивали обаче по-далеко. Той не е искал владението над византийската империя. В това отношение той приличал на Лудвиг Благочестиви, който с възприемането на титлата imperator romanorum също не целел да измести византийския император. Ако императорската титла означавала за каролингите осигуряването на господството на франките над германските народи, императорската титла на българските царе трябвало да изрази върховенството над славянските племена на Балкана. Знае се обаче, че византийските императори отказали да признаят както френския император на Запад, така и българския император на Балкана. Те говорели за archontes bulgarias, първенци или князе на България, и за reges francias, крале на франките. Византийските императори никога не се отказали от претезанието за световно господство (стр. 245 сл.).

Употребата на славянския език като църковен език и създаването на собствена славянска патриаршия не могли да попречат на проникването на византийската култура в България и другите славянски страни. Покръстването на българския хан Борис в 869 г., който според Хаусиг говорел на някакъв тюркски диалект, и един век по-късно станалото покръстване на Великия княз на Киев, Владимир, били за Византия само етапи по един път, по който византийската култура се стремяла да завладее нови провинции. Тесният съюз между православието и императорската власт създали предпоставките да се изгради на религиозна основа културен мост между Византия и славянските народи (стр. 356 сл.).

III.

5. България, която се отделила от патриарха в Константинопол, когато той застанал на страната на иконоборците, потърсила връзка с Рим. Хаусиг проследява последствията от тази връзка върху формата на църковните сгради и отбелязва, че в България базиликата останала до началото на X в. господствуващата строителна форма. Тя започнала да отстъпва едва постепенно на византийската форма на църковни постройки в Константинопол, на кръстовидните куполни църкви. Обаче в областите по долния Дунав, по крайбрежието на Черно море и в областта на София, където латинското влияние се задържало по-продължително време, римските строителни традиции, простата базилика със и без подпорни колони и базиликата с куполи продължили да съществуват още дълго време след преминаването на Константинопол към кръстовидните куполни църкви. Тази строителна форма се използувала в България в IX в. и в първата половина на X в., както показват постройките на Абоба—Плиска (стр. 358).

Освен тези влияния в България се създало също така и едно определено от византийски образци дворцово изкуство. Това означава, че са се възприели не само формите на отделни църкви, но и тези на определени групи постройки, които били в тясна връзка с императорските представителни сгради. Също и това сочи според Хаусиг на политическия характер на решението на Борис I да премине към християнството. Той се стремял към блясъка на Константинопол и на императорската корона. Затова и цар Симеон си присвоил в 917 г. не само титлата basileus romaion, но копирал също така и плана на по-важните постройки на византийската столица за сградите в своята резиденция. Той (!) започнал голямата трикорабна постройка при Абоба — Плиска по образеца на императорския дворец в Константинопол. Следната крачка била постройката на широката павирана парадна улица, която водела за този дворец, чийто образец била парадната улица в Константинопол (стр. 359 сл.). Това съзнателно копиране на светските и църковните постройки на Константинопол било в Плиска израз на общата политическа концепция на българските владетели, която била ориентирана и имала за образец византийската империя (стр. 361).

6. Хаусиг отбелязва, че под влиянието на византийската култура в България се променила дори и социалната структура на народа. Старата номадска родова организация на алтайските прабългари с отношението ѝ към славянските племена била премахната с приемането на византийското право. Вождовете на десетте прабългарски племенни организации били превърнати във военни управители, чието положение отговаряло на положението на византийските стратези на темите. Различията между племената на славяните и прабългарските племена отпаднали. Семействата на хана, князете, образували висшата аристокрация, великите боляри. Старите князе на племената и роднините им принадлежали към нисшата аристокрация, към т. нар. малки боляри. Роднините на двете болярски класи били големи земевладелци, които обработвали земите си с помощта на славянски работници, които се наричали от българите парици или отроци (стр. 370). Положението на хана — княза, — който в 917 г. си присвоил византийската титла basileus— цар, се засилило по отношение на вождовете на отделните племена с приемането на византийските институции. Кормчията и възприетото още в X в. държавно и църковно право на византийците изместили заедно с другите сборници и закони, като еклогата на Лъв III и Константин V, старото българско обичайно право, и създали постепенно от алтайските прабългари, славяните и римското население един единствен народ (стр. 369 сл.).

За изключително римското население в малкото градове по крайбрежието на Черно море, долното течение на Дунав и в областта на днешна София се съди по останалите от онова време църкви; тези църкви са получили базиликалната си форма още в началото на X в. Хаусиг смята, че това римско провинциално население и дошлите от византийската империя монаси били първите културтрегери в България. На второ място според него такива били чуждите роби, особено ония, които идвали от ислямския изток (стр. 370). Измежду тях имало много квалифицирани занаятчии, които произхождали от северните персийски градове. Така според Хаусиг се обяснява, че за нуждите на двора и на манастирите още в началото на X в. е могла да работи близо до Преслав, тогавашната столица на българския хан, една високоразвита керамична индустрия. От нея са създадени керамичните плочки в манастирските църкви на Патлейна. От тези глазирани глинени плочки били направени в Патлейна и образите на светиите. Имало е обаче, както свидетелствуват запазените фрагменти, и голямо число плочки, които носели орнаментални украшения. Те навярно са служили за облицовки на стени. Дейността на ориенталските занаятчии е свързана също така и с богатите орнаменти от тухли по фасадите на българските църкви от онова време (стр. 370 сл.).

7. Хаусиг намира, че също и Грузия е играла известна роля в създаването и развитието на българската култура след покръстването. Грузинците са били тясно свързани с византийската култура със

своите манастири в самата византийска империя и в Палестина. Те основали обаче манастири и в България. Така Бачковският манастир бил изграден от великия доместик Григори Пакуриян. Този висш византийски императорски чиновник, който произхождал от Грузия, наредил в този манастир да се приемат само монаси, чийто майчин език бил грузинският. Особените архитектонически форми на българската църковна постройка могат да се сведат и до влиянието, което идвало от грузинските манастири. При тези форми външната фасада на абсидата била свързана с арки, които стигали до покрива. Такава форма на фасадата показва изградената към 1295 г. църква „Св. Климент" в Охрид. Тя се намира обаче и в построената през XI в. костница на Бачковския манастир. От Грузия произлизал също и обичаят по фасадите на църквите да се поставят надписи като декоративни фризи, както например върху фасадата на църквата „Св. София" в Охрид от XIV в., който обичай по образеца на българските църкви се е пренесъл и в Румъния (стр. 371 сл.)

IV.

8. Хаусиг изтъква, че пропадането на Първото българско царство усилило още повече влиянието на византийската култура в България и довело едва ли не до образуването на една „византийско-българска цивилизация" (стр. 372). От друга страна, създаването на Второто българско царство стояло под знака на един национален подем, който се обърнал против византийците, на които се гледало вече като на чужденци в страната. Новото движение за независимост започнало през двете последни десетилетия на XII в., когато византийската империя, разтърсена от вътрешни размирици, значително отслабнала. Двама велики боляри, които притежавали земи между Стара планина и долния Дунав, поискали привилегията на прония за своите владения. Тъй като това би означавало на практика изключването на тази важна гранична област от византийската империя, искането било отхвърлено. Последицата била военното въстание, което въпреки победата на византийското оръжие, завършило с договор, с който Византия признала политическата независимост на новата държава. Това бил рожденият час на Второто българско царство. Папата в Рим изпратил на токущо издигналия се цар короната. Новата държава се опитала да се отдели и църковно от Византия, но не както очаквали в Рим, чрез присъединяването към римската църква, а чрез образуването на една самостоятелна национална църква. Тази църква притежавала сега един независим митрополит в Търново (стр. 415 сл.).

Но въпреки политическото освобождение на българското царство от Византия връзката с византийската култура останала и по-нататък много тясна. Хаусиг дори приема известно засилване на византийското влияние. Датиращите от втората половина на XIII в. фрески на Боянската църква, построена от Калоян, издават според него тясна връзка с византийското изкуство на фреските от същото време. В Бояна продължило развитието на художествения реализъм на Византия от втората половина на XI в. Фреските от Бояна, чийто реализъм особено се изразявал в образа на дарителя на църквата и на тогава управляващия български цар, напомняли извънредно много на образите на светиите в столицата на Византия (стр. 374 сл., 415 сл.). Колкото се отнася до отношението на България към Запада, което се отразявало също и в стенописите в Бояна, Хаусиг намира, че то не могло да се обясни с някакво непосредствено въздействие от Запада, а с известни византийски образци. Така изобразените върху фреските на Бояна кораби наистина не били от византийски тип, а кораби на кръстоносците. Същото могло да се каже и за щитовете на рицарите и облеклото на изобразените лица, които имали западна форма и кройка. Това обаче сочело не на някакво непосредствено влияние от Запад, а на факта, че съществуващата тогава в Константинопол латинска империя, която била дело на кръстоносците и на венецианското владичество над голяма част от островите на Егейско море, повлияла косвено през културата на Византия и върху българската култура. Особено венецианското културно влияние изглежда да е било много значително; то се е разпростряло дори и върху вида на сечените монети в България (стр. 375 сл.).

9. Хаусиг отбелязва, че влиянието върху българската живопис дошло не от Запад, а от Изтока. При това той прави разлика между истинското ислямско влияние, което се отразявало предимно в керамиката, от псевдоислямското въздействие в българската миниатюрна живопис и дърворезбарското изкуство. Например в псевдоислямски стил било изобразено четвероевангелието на поп Добрейшо от 1221. Това евангелие показвало в мотивите на плетениците в орнаментите на животните същите форми както селджукските дърворезби в Кония. Тази орнаментика била определила в значителна степен и богатството на формите на старобългарското дърворезбарско изкуство (стр. 376 сл.). От това псевдоислямско влияние, което се получило посредством изселници от завладените от селджуките провинции на византийската империя, Хаусиг отличава истинското ислямско влияние, което определило по онова време българската и византийската керамика. Образците на тази българска и византийска керамика дошли от Персия. Византийската и българската фаянсова индустрия подражавала на персийския образец до най-малката подробност. Находките, които са били направени при разкопките в Търново, показвали, че при глазираната българска керамика не се касаело за вносна стока от ислямските страни, а както показват употребените видове глина, за местна керамична индустрия (стр. 377).

В България се стигнало и до образуването на собствено, независимо от Византия, дворцово изкуство. От паметниците на това дворцово изкуство се запазила почти само живописта върху книгите. Така преведената на български Манасиева хроника била продължена в превода още с една българска преработка. Заедно с разказите за Троянската война тя обхващала и известия от българската история, илюстрирани с редица превъзходни миниатюри. В тези миниатюри са изобразени поражението на Лъв III от българския хан Крум и нахлуването на русите в България от 967 до 969 г., освен това и събития от най-ново време, като смъртта на княз Асен. Към това дворцово изкуство принадлежали според Хаусиг и изображенията на българския цар и неговото семейство в т. нар. четвероевангелия (четвероевангелието на цар Иван-Александър от 1356 г.) и в църквата на Бояна. Последното изображение е вероятно само копие на един по-голям портрет на царя (стр. 377 сл.).

10. Хаусиг отбелязва, че за българо-византийската култура годината 1393, през която българската столица Търново е била завзета от турците, имала решаващо значение. Турското завоевание изменило напълно социалната структура на страната. Родовете на българските боляри били унищожени, а земите на онези боляри, които не преминали към исляма, били отнети. Българската църква била почти унищожена. Започнало се с отстраняването на българския патриарх, на чието място турците поставили гръцки владика. По-голямата част от църквите били превърнати в джамии. Само манастирите и църквите към тях оцелели (стр. 378, 540).

Заслуга на манастирите била, че въпреки тези преследвания българо-византийската култура могла да се запази до първата половина на XIX в. След падането под турско робство обаче не се наблюдавало никакво по-нататъшно развитие на българското изкуство. Затова свидетелствували според Хаусиг малкото постройки от онова време, като главната църква на Бачковския манастир и църквата на Христос в Арбанаси, както и живописта на фреските. Особено в живописта на фреските се чувствало как формата, която тази живопис постигнала по времето на турското нашествие, се запазила до началото на XIX в. Само рядко се е правил опит за собствено пресъздаване на старите, осветлени от преданието, форми. И стоящата на времето толкова високо култура на миниатюрната живопис се изчерпала постепенно в робско подражание на онова, което е било постигнато от времето преди турското завоевание. Само в дърворезбарството имало в малък размер още развитие. Към най-хубавите свидетелства за тази стигаща до прага на XIX в. византийска култура принадлежал иконостасът на Рилския манастир (стр. 378 сл.).

Въпреки привидната си стерилност българското изкуство на времето имало голямо значение за развитието на изкуството в другите балкански държави, които паднали също под турско робство. България е била тази, която предала византийското изкуство например на Румъния. Каквото Румъния притежавала като византийско изкуство, било получено през времето на Второто българско царство. Годината 1393, през която Търново, българската столица, паднала в ръцете на турците, както и българските въстания от 1558 и 1688 г. накарали голям брой българи да се изселят в Румъния. Тези български емигранти, подобно на византийските емигранти в Рим през VIII в., които взели участие в развитието на ренесанса на каролингите, създали основата за по-нататъшния живот на византийската култура в Румъния (стр. 379).

V.

11. Хаусиг се занимава доста подробно и с движението на богомилите. Според него тази секта, която византийците наричали павликяни, възникнала в Източна Сирия и към средата на VII в. била вече обособена в самостоятелна църква. Движението получило още от основателя си сириеца Константин (Силван) онази форма, която се запазила в Хърватско до XV столетие. (стр. 385 сл.). Опасността от павликяните идвала за Византия преди всичко от силната им военна организация. Като секта те не представлявали някакво особено явление.

Едва в първата половина на IX в. започнали по-големите преследвания на павликяните. Полемиката на ортодоксалните монашески теолози вървяла ръка за ръка с военните наказателни експедиции срещу станалото вече опасно еретическо движение. Големият патриарх Фотий посветил на борбата с него обширно съчинение. Под впечатлението на преследването една част от павликяните преминала на арабска територия. Една друга група била евакуирана от византийците от граничната област и заселена в Тракия. Тези павликяни разпространили своите верски форми преди всичко в българското царство. По името на поп Богомил, един от техните водачи, европейската група на павликяните получила тогава името богомили. Към 1078 г. богомилите, подкрепени от турците, предприели големи въстания срещу византийската империя, които в началото имали успех, но след това били потушени от войските на император Алексий Комнен (1081—1118). Вследствие на това поражение и свързаното с него преследване на сектата една част от богомилите напуснала тогава България и потърсила убежище в Сърбия и Хърватско. В Сърбия движението не могло да се установи поради енергичните мерки на цар Стефан Неман, докато в днешна Босна то се задържало до средата на XV в. Богомилите донесли със себе си в Босна и своята своеобразна култура, която запазила в изкуството елементи на сирийската и иранска късна античност (стр. 387 сл.).

VI.

12. Хаусиг споменава за България в най-различна връзка още на редица места в книгата си. Така например, когато говори за новите форми на защитата на границите на Византия (стр. 110 сл.) и за по-нататъшното развитие на войската и нейното реорганизиране по образеца на граничните войскови части (стр. 115 сл.), той отбелязва, че при образуването на темите във византийска Европа се е имало пред вид особеното военно положение на империята, създадено от опасността, която идвала от тюркските българи. Тази опасност идвала между другото и от това, че по-важните крепости по пътищата паднали в ръцете на българите (стр. 122). Разширението на българското царство, нападенията на хан Омуртаг, на хан Крум и по-късно на княз Борис-Михаил и цар Симеон прекъснали връзката на Византия, която минавала по най-късото разстояние между Солун на Егейско море и Дурацо на Адриатическо море, като насочили с това византийския военен подвоз за Италия към онзи брегов път, който следвал най-напред бреговата линия на Егейско море, стигал до Коринтския провлак и след това водел по продължение на залива на Патрос към Запад (стр. 397).

13. На друго място Хаусиг проследява пътищата и носителите на пласмента на индустриалните стоки на Византия (стр. 195 сл.) и споменава за създаването на търговски монополи. Такъв монопол за България получила някаква фирма от Солун (стр. 197). Като описва пък церемониите на приемите при византийския император (стр. 224 сл.), той отбелязва, че пратеникът на българския цар заел веднаж място на горната страна на трапезата при банкета, даден от императора, каквото място заемали онези чужди пратеници, които идвали от важни за Византия страни (стр. 233).

Изложението свършва с няколко притурки, които улесняват извънредно много четивото на книгата. Така хронологическата таблица на стр. 543 сл. показва в шест колони имената на византийските императори и годините на тяхното управление, политическото развитие на Византия, стопанството и правото, литературата и науката, изобразителното изкуство и музиката. На стр. 556 сл. е дадена използуваната литература— общите и специални съчинения. Списъкът на изображенията на стр. 562 сл. не съдържа само имената на образите, поместени в текста, а и най-подробно описание и художествен и исторически анализ на всеки поотделно. Подробният списък на имената на стр. 600 сл. и предметният регистър на стр. 614 сл. ни помагат да се ориентираме бързо в наситеното с материали изложение. И накрая картите с градския план на Константинопол и границите на Византия през IX в. ни дават много добра нагледна представа за размерите на наследницата на римската империя и на нейната столица.

Както се вижда от всичко казано дотук, обширната работа на Хаусиг има претенцията да изчерпва и да дава оценка на въпросите, които засяга. Трябва да се съжалява обаче, че този иначе ценен труд страда от многобройни и сериозни недостатъци. Основен недъг е идеалистическата концепция на автора. По въпросите за българо-византийските отношения в областта на културата авторът стои на много места на явно погрешно становище. На Хаусиг са останали неизвестни не само редица нови факти в областта на културната история на средновековна България, но и много стари установки са предадени или съвсем невярно, или са тълкувани превратно и неприемливо. Примерите са многобройни и очевидни за всеки читател, който познава що-годе българската история и култура. Обществено-икономическото развитие на България остава в същност неразбрано от автора. Оригиналното, новото, жизненото, всичко онова, което отличава старобългарската култура от византийската, е разводнено и недооценено. На много места то изобщо липсва.

В своето идейно и научно развитие българската история и археология са отишли вече твърде напред и съчинения като това на Х. В. Хаусиг представляват за нас явен анахронизъм.

Ц. Торбов

Преглед

Седмица на музеите и паметниците на културата

За по-широкото пропагандиране на нашето историческо и културно наследство и за да се подчертае и покаже огромното значение на музеите и паметниците на културата за културното издигане и патриотичното възпитание на младежта и трудещите се, по решение на Колегията на Министерството на просветата и културата, съгласувано с ръководствата на Българската академия на науките и масово-политическите организации, от 8 до 15 май т. г. за трети път у нас се проведе Седмица на музеите и паметниците на културата. За правилното организиране и ръководство на работата по седмицата беше изграден инициативен комитет с представители на Министерството на просветата и културата, БАН, Националния съвет на Отечествения фронт, ЦС на профсъюзите, ЦК на ДКМС, ЦК на ДОСО, Български туристически съюз и др. Инициативният комитет изпрати подробно указание и план за организиране на седмицата по места. От своя страна някои от ръководствата на организациите също изпратиха указание до подведомствените си.

Всичко това даде благоприятно отражение за подготовката на работата по организиране на седмицата. До края на м. март в почти всички окръзи бяха изградени окръжни инициативни комитети. За пръв път тази година инициативни комитети за провеждане на седмицата бяха изградени в много села и в по-малки градове в окръзите. Добрата предварителна подготовка, извършена от народните съвети, обществените организации и музейните работници, спомогна много за резултатното провеждане на седмицата. Откриването на същата стана между 7 и 9 май с тържествени събрания в цялата страна. На много от събранията говориха видни наши учени. В Пловдив седмицата беше открита с тържествено събрание, на което говори акад. Кръстю Миятев. На събранието в София доклад изнесе проф. Димитър Димитров, член-кореспондент на БАН и директор на Археологическия музей. На събранията във Варна, Силистра, Пазарджик, Сандански, Кюстендил, Габрово и др. говориха научните сътрудници при БАН Станчо Станчев, Васил Миков, Теофил Иванов, Атанас Милчев, Асен Василиев. В цялата страна по градове и села са проведени над 900 събрания за откриването на Седмицата на музеите и паметниците на културата, на които са присъствували хиляди трудещи се.

За популяризирането на седмицата и за запознаването на гражданите с нашето историческо и културно наследство бяха издадени хиляди нагледни материали — афиши, плакати, лозунги, хвърчащи листове, диплянки и др. Само в Бургаски окръг броят на тия материали надминава 7000. Броят им в цялата страна надхвърля 200 000 екземпляра. Само плакатът на Министерството на просветата и културата, отразяващ Мадарският конник, беше отпечатан в 20 000 екземпляра и изпратен по окръзите.

За запознаване на трудещите се с нашата история и със задачата, която си поставя Седмицата на музеите и паметниците на културата, много допринесе нашият ежедневен и периодичен печат. Почти всички централни вестници излязоха с уводни статии. Вестниците в окръзите откриха специална рубрика. Някои от тях излязоха с цели страници за седмицата, а окръжните инициативни комитети в Разград и Смолян и дирекцията на военно-историческите музеи в Плевен издадоха специални вестници. Общо в ежедневния и периодичен печат са поместени по непълни данни над 250 статии, съобщения и др. Наред с това редица инициативни комитети и музеи издадоха специални брошури, доклади и др., посветени на нашето историческо и културно наследство. Интерес представляват брошурите, издадени в Пловдив и София.

В чест на седмицата бяха подготвени в някои от окръжните градове фотоизложби с материали, отразяващи борбите на нашия народ през вековете и свидетелствуващи за културното богатство на нашата страна. Изложбата в Кюстендил беше направена в умален вид в няколко екземпляра и изпратена в някои села на окръга. Голям интерес беше проявен от трудещите се и към организираните по случай седмицата етнографски изложби във Видин и Коларовград. Етнографската изложба във Видин е предшествувана от подобни изложби в редица села на окръга. През седмицата изложбата в Коларовград е била посетена от над 5000 граждани.

За популяризирането на музеите и паметниците на културата много помогнаха и беседите, изнесени по Радио София, Стара Загора и Варна, а също така и по местните радиоуредби. През седмицата са изнесени хиляди беседи. Само в Пловдивски окръг техният брой е над 150. В Коларовград е била записана на магнитофонни ленти беседа за значението на паметниците на културата и музеите и е била изпратена до всички радиовъзли в окръга. За популяризиране на движимите паметници на културата музейните работници направиха над 300 витрини и кътове, в които бяха показани най-различни предмети от революционното движение и националноосвободителните борби, етнографски и археологически материали, които привличаха вниманието на хиляди зрители и ги запознаваха с някои много ценни движими паметници на културата. Много допринесоха за запознаване на трудещите се с нашето културно наследство по време на седмицата и прожектираните научно-популярни филми с историческа тематика. Общо в страната са прожектирани 26 филма, всичките, които са произведени досега от Българска кинематография. На тези филми са направени над 1000 прожекции, гледани от няколко десетки хиляди зрители. Активно участие в мероприятията по седмицата взеха учащите се. Така например в Михайловградски окръг те поеха шефството над всички паметници на културата и се грижеха за опазването им и за създаване около тях на културна обстановка. Много от учащите се във Видински окръг също поеха шефство над паметници и около някои направиха малки оградки. В Пловдивски окръг трудещите се и учащите се са направили 34 градинки около исторически и възпоменателни паметници и са построили два нови възпоменателни паметника с доброволен труд, а в Ловешки окръг са проведени 985 трудодни за почистване на историческите паметници и места в окръга.

Пионерската организация с помощта на музеите проведе много сборове с историческа тематика. Само пионерите от Пловдивски окръг са организирали 28 сбора. Сборовете много помогнаха за активизиране на пионерите и за включването им в различни акции по седмицата Със съдействието на ДОСО и Туристическия съюз бяха организирани много походи до исторически места и паметници на културата. В Ловешки окръг в тях са участвували 2800 души, а в четирите похода във Видински окръг — над 1200 души.

Добра форма за популяризирането на нашето героично минало се оказа организираната от Министерството на просветата и културата, Българската академия на науките и СГНС лектория, в която в четири последователни лекции слушателите бяха запознати с найновите изследвания в областта на праисторията, античността и средновековието. Беседите, изнесени от научни сътрудници при Археологическия институт и музей на БАН, предизвикаха жив интерес сред гражданите, които масово посетиха лекторията.

Провежданите през Седмицата на музеите и паметниците на културата мероприятия активизираха трудещите се и младежта и спомогнаха броят на посетителите в музеите да достигне 320 000 души, което е близо четири пъти повече от средното седмично посещение през 1959 г. Така например музеят в Кюстендил по време на седмицата е посетен от 4308 граждани, музеят в Димитрово — от 3000, музеят в Разград — от 8500 души и т. н. Пред посетителите в музеите са били изнесени над 3400 обзорни и тематични беседи.

За раздвижването на обществеността по време на седмицата говори фактът, че в музеите за тоя период постъпиха над 3200 нови експоната, повечето от които са предадени безвъзмездно. Значително се подобри и работата на музейните сбирки към училищата, читалищата и др. Създадени бяха и нови. Във Варненски окръг през седмицата е поставено началото на 22 нови сбирки, а в Пловдивски — на 7 такива.

В заключение трябва да се каже, че извършеното през Седмицата на музеите и паметниците на културата допринесе твърде много за популяризирането на нашето историческо и културно наследство, за посещението на музеите и опазването на паметниците на културата. Всичко това даде тласък и насочи вниманието на трудещите се и на младежта към нашето героично минало, което се явява неизчерпаем извор за патриотично възпитание на нашия народ и особено на подрастващото поколение.

Иван Кисьов

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

АНСССР	Академия на науките на СССР
БИБ	Българска историческа библиотека
ГАИМК	Государственной Академии истории материальной культуры
ГМПлО	Годишник на музеите в Пловдивски окръг
ГНАМПл	Годишник на Народния музей в Пловдив
ГСУ	Годишник на Софийския университет
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
ИКНК	Известия на Камарата на народната култура
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе
КСИА	Краткие сообщения института археологии, Киев
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
Мсб СбНУ	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
РП	Разкопки и проучвания. Народен археологически музей
СА	Советская археология
САН	Сръбска академия на науките

Технически редактор: М. Зайчарова Коректор: Ю. Минддова

Дадена за набор на 17. VII. 1960 г. Подписана за печат на 31. VIII. 1960 г. Печатни коли 8,50 Издателски коли 7,26

Формат на хартията 59/84/8 Тираж 650 Поръчка № 337 Отделна книжка 6 лв. Годишен абонамент 20 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките, ул. Ив. Вазов 13

SOMMAIRE

D. P. Dimitrov — Les monuments culturels une source intarissable de connaissances historiques et un moyen puissant d'éducation patriotique 1

Articles

D. Anghélov — Sur le problème de la ville bulgare du Moyen Age 9
St. Mihaïlov — Portrait de donateur de l'église du monastère de Kremikovci à la lumière des liens culturels bulgaro-roumains pendant le XVe siècle 23

Matériaux et communications

At. Milčev — Fouilles à Pliska, à l'ouest de la ville intérieure, effectuées au cours de l'année 1959. 30
St. Stančev — L'église à trois conques de Krupnik, département de Blagoevgrad 43
Chr. Džambov — Nécropole thrace près d'un gisement dans les Rhodopes 50
D. Končev — Ensevelissement thrace sous tumulus dans les Rhodopes de l'époque de Hallstatt . . . 52
N. Džambazov — Fouilles dans la Grande grotte près du village de Mikré, département de Loveč . . 54

Critique

Tz. Torbov — Hans-Wilhelm Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz, XVI, 628 Seiten. 31 Abbildungen, 2 Karten und eine Zeittafel. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 62

Revue chronique

Jv. Kissiov — Semaine des musées et des monuments de la culture 63

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН
бул. Стамболийски 2, София Ц
Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране
Издателство на БАН
бул. Дондуков 32, София Ц
Тел. 8-38-83